

HISTORIJSKI ZBORNIK

Godina XXI—XXII

Zagreb 1968—69

Broj 1—4

PRILOZI ZA BIOGRAFIJU ANTE TRUMBIĆA U VRIJEME ŠESTOJANUARSKOG REŽIMA (1929—35)

Ljubo Boban

O političkoj aktivnosti i ulozi Ante Trumbića više je pisano za razdoblje do kraja prvoga svjetskog rata nego za razdoblje između dva rata. To je donekle rezultat činjenice što je historiografija za prvo razdoblje i inače opsežnija i razvijenija, a samo djelomično se to može objasniti i time što Trumbić u drugom razdoblju nije više u centru političkih zbivanja, kao u ranijem razdoblju. Međutim, i u vrijeme kada je Trumbić po strani od aktivne politike, on je s punim interesom, punim intelektualnim i emocionalnim angažiranjem pratio politički život, intimno emotivno i intelektualno proživljavao probleme s kojima se hrvatski narod suočavao, svoje iskustvo, emocije i rezultate svojih razmišljanja prenosio na druge i na taj način ipak aktivno učestvovao u političkom životu.

U posljednje vrijeme je A. Smith Pavelić posvetio Trumbiću posebnu studiju.¹ Mada ona već i po svojoj kompoziciji ima pretenziju da prikaže Trumbića do njegove smrti, njeno je težište ipak ostalo na razdoblju prvoga svjetskog rata i dopire uglavnom do Trumbićeve aktivnosti u Ustavotvornoj skupštini, što uglavnom označava i kraj Trumbićeve aktivnosti u centru političkih zbivanja. Razdoblju nakon toga u knjizi A. S. Pavelića posvećeno je i malo prostora i izneseno samo nekoliko fragmentarnih podataka. O Trumbićevoj aktivnosti do 1929. fragmentarno je pisano i u raznim drugim prikazima, ali pretežno samo usput. Više podataka ima u raspravi H. Matkovića o »Hrvatskoj zajednici.«² O Trumbićevoj misiji u inozemstvu uoči proglašenja šestojanuarskog režima pisao je B. Krizman.³ U prikazu ove misije ima i po-

¹ Ante Smith Pavelić, Dr Ante Trumbić. Problemi hrvatsko-srpskih odnosa, München 1959.

² Hrvoje Matković, Hrvatska zajednica, Istorija XX veka, Zbornik radova V, Beograd 1963.

³ Bogdan Krizman, Trumbićeva misija u inozemstvu uoči proglašenja šestojanuarske diktature, Historijski pregled 3/1962. i T. Stojkov, O spoljopolitičkoj aktivnosti vođstva Seljačko-demokratske koalicije uoči Šestojanuarske diktature Istorija XX veka, Zbornik radova IX, Beograd 1968, naročito str. 298—326.

dataka koji ilustriraju Trumbićeve poglede na unutrašnje odnose u Jugoslaviji nakon atentata u Skupštini. O Trumbićevoj političkoj evoluciji do pred njegovu smrt govori u svojoj raspravi E. K v a t e r n i k, u okviru jednog prikaza hrvatske politike od 1925. do 1937.⁴ U cijelom prikazu, kao i u dijelovima koji se odnose na Trumbića, Kvaternikovi sudovi i ocjene često su više izraz njegovih impresija i proizvoljnih kombinacija, nego vjeran prikaz stvarnih problema. Vrijeme, probleme i ličnosti mjerio je prvenstveno svojim ustaškim preokupacijama.⁵

U ovom prilogu ograničit ćemo se na prikaz Trumbićeve političke aktivnosti u razdoblju od proglašenja šestojanuarskog režima do petomajskih parlamentarnih izbora 1935. Ne ulazeći ovdje u otvoreno pitanje periodizacije, naime, pitanje da li je razdoblje šestojanuarskog režima ograničeno dvama spomenutim datumima, zadovoljavamo se konstatacijom da to razdoblje predstavlja cjelinu u političkom razvoju građanske Jugoslavije i daje dovoljno opravdanja da se u toj cjelini posmatraju stavovi i politički razvoj Trumbića. U prikazu se neće izlaziti izvan spomenutih granica, ostavlja se po strani ono što je bilo ranije i ono što će se dogoditi kasnije. Takav pristup omogućava da se Trumbića posmatra, snimi u jednom određenom razdoblju, ne opterećujući prikaz kompleksom problema inače veoma složenog Trumbićeva razvoja i političkog preoblikovanja. Takav pristup u isto vrijeme nosi u sebi nedostatke, jer na taj način nije moguće uočiti koliko tadašnji Trumbićevi stavovi predstavljaju njegovo specifično reagiranje na probleme iz razdoblja šestojanuarskog režima, a koliko je to kontinuitet njegovih već prije formuliranih stavova. Isto tako nije moguće sagledati kako se njegovi stavovi manifestiraju kasnije, u nešto izmijenjenim prilikama, te se ne vidi da li su ti stavovi samo trenutačni, da li se odnose samo na konkretne probleme i ličnosti, ili je u njima sadržana konstanta Trumbićeve političke koncepcije. Drugi nedostatak ovog priloga je u tome što se ne mogu detaljnije pratiti osnovni problemi ovog razdoblja, makar i u najvažnijim aspektima. Zato je prisutna opasnost da se ne uoči dovoljno veza između aktualnih problema i Trumbićevih stavova. A bez takve, do u tančine uočene, povezanosti ne može se ni razumjeti Trumbića. Da bi se shvatila »težina« Trumbićevih stavova, morala bi se shvatiti »težina« problema i vremena na koje Trumbić reagira. I kad je ovaj rad označen kao *prilozi* za Trumbićevu političku biografiju, onda to nije učinjeno samo zato što se ograničava na jedno razdoblje, nego i zbog toga što je sužen i ugao pod kojim se Trumbića promatra.

Ovaj prilog napisan je najvećim dijelom na osnovi Trumbićevih bilježaka. A to je i jedan razlog više da se ovi podaci shvate prvenstveno kao *prilozi*,

⁴ Eugen K v a t e r n i k, Trumbić spram politike H. S. S. i ustaškog pokreta. Osvrt na hrvatsku politiku od 1925. do 1937. Povodom knjige dra A. Smith Pavelića o dru. A. Trumbiću, Hrvatska revija, Buenos Aires 3/1961. i A. S. P a v e l i ć, Povodom jednog članka o Trumbiću, Hrvatska revija, br. 3/1962.

⁵ U ovom kao i u nekim drugim Kvaternikovim člancima prisutno je »kajanje« i naglašena želja da sa sebe skine odgovornost za ustašku politiku i njene posljedice. U nekim od tih članaka razračunava se s A. Pavelićem, s kojim se razišao još u toku rata.

koje treba primiti s potrebnom kritičnošću.⁶ Tokom vremena prikupit će se i drugi podaci o Trumbiću, kao što će se i već iznesenim podacima moći dati nova i potpunija objašnjenja.

I. OD UVOĐENJA ŠESTOJANUARSKOG REŽIMA DO ZAGREBAČKIH PUNKTACIJA

1. U prvim danima diktature

Kraljev manifest od 6. siječnja 1929. zatekao je vodstva građanskih stranaka i većinu građanskih političara bez jasno određenog stava. To je uglavnom bilo uvjetovano dvama razlozima. Prvo tim, što ni sama vodstva građanskih stranaka nisu imala jasne stavove o tome kako bi se politički život izveo iz permanentne krize, potencirane naročito nakon ubojstva u Skupštini. U vrijeme kada se nije nazirao izlaz iz kaotične političke situacije, vjera u neko rješenje po formuli *deus ex machina* sve je više obuzimala i vodstva i pojedince u građanskim strankama. Kraljev istup od 6. siječnja mogao se smjestiti u okvire takvih priželjkivanja građanskih političara. Drugo, što nije bilo jasno kakve su stvarne namjere kralja Aleksandra. Svaka od građanskih političkih grupacija priželjkivala je da kraljeva direktna intervencija u politički život bude izvedena u njenu korist. U prvom momentu očevitna je bila zabuna u procjenama o tome u čiju će korist biti kraljev akt od 6. siječnja. Zato su vodstva građanskih stranaka bila bliža u ocjeni potrebe kraljeva direktnog angažiranja u politički život, nego u ocjeni karaktera, suštine i ciljeva te intervencije. I tek pošto su bili sagledani svi osnovni elementi i ciljevi kraljeva ličnog režima, slijedilo je i jasnije opredjeljivanje građanskih političara.

Kriza u kojoj se zemlja nalazila u vrijeme proklamiranja kraljeva ličnog režima prelazila je dimenzije krize oko državnog uređenja, odnosno hrvatskog pitanja, i bila je veoma kompleksna. Ipak je u tom kompleksu hrvatsko pitanje dominiralo i gotovo se činilo da izvan toga i nema drugih bitnih elemenata koji bi određivali dubinu političke krize. Zato se i činilo da je rješenje od 6. siječnja bilo gotovo isključivo povezano s hrvatskim pitanjem. Zbog toga je i stav vodstva Hrvatske seljačke stranke bio od posebnog interesa za ocjenu nastalih promjena. Mačekovo držanje u prvim danima kraljeva ličnog režima najbolje ilustrira zbrku koju je kraljev manifest unio u vodstva građanskih stranaka i kod građanskih političara. Ne vjerujući u mogućnost sporazuma o hrvatskom pitanju s političkim strankama u Skupštini, vodstvo HSS je svu pažnju us-

⁶ I sam Trumbić upozorio je na potrebu da se njegovi podaci prime s potrebnom kritičnošću. Naime, u pismu supruzi 23. VIII 1938., u kojem je upućuje da bilješke za razdoblje šestojanuarskog režima preda svom bratu Lj. Karamanu, piše: »Tu su zabilježeni razgovori, događaji, obavijesti itd. od više godina. Sve je zapisano naprečac, pa stoga te bilješke nisu dotjerane stilistički, a nisu ni pregledane. U njima ima delikatnih stvari, osobito ličnih, često neprovjerenih. One se stoga ne mogu dati naprosto u javnost, ali mogu služiti kao materijal za orijentaciju i informaciju, osobito ako se podvrgnu kritičkoj kontroli. Kasnije, recimo nakon 20 ili 30 godina kada u ličnom pogledu ne budu od aktuelnosti, moć će se slobodnije upotriebiti.« (Prijeпись ovog pisma dobio sam od dr Igora Karamana, 15. V 1964, na čemu mu ovom prilikom zahvaljujem.)

mjerilo prema kralju, očekujući od njega inicijativu za proceduru koja bi trebalo da dovede do sporazuma o hrvatskom pitanju. I kad je 6. siječnja kralj svu vlast uzeo u svoje ruke, Mačeku se činilo da je time stvorena mogućnost za proceduru koju je zagovaralo vodstvo HSS. Zato je on u prvi čas ne samo pozdravio kraljev manifest, već je bio gotovo oduševljen kraljevim aktom. Ubrzo je, međutim, kod njega nastupilo razočaranje i u aktu od 6. siječnja vidio je kraljevu odlučnost da se s najvećom energijom provodi program suprotan onome što je tražila HSS.⁷

Opća pometnja i neodređenost koju je kraljev akt od 6. siječnja izazvao, odrazila se, kako se čini iz nekoliko fragmentarnih podataka, i na Trumbića i njegove procjene namjera i ciljeva novog režima. Teško je, doduše, Trumbićevo kolebanje određenije uočiti i formulirati te pratiti tok njegovih reagiranja. Prema nekim podacima proizlazilo bi da kolebanja i zabune kod njega nije bilo, dok prema drugim izlazi kao da je ono u prvom momentu bilo očigledno. Vjerojatno bi najtačnije bilo konstatirati da se prvo Trumbićevo reagiranje svodilo na stav: čekati i vidjeti! Što je vrijeme više prolazilo, to je i njegovo stanovište bivalo određenije — na štetu kraljeva ličnog režima. Taj proces, bez sumnje, nije dugo trajao i čini se da za to nije bilo potrebno da novi režim napuni ni mjesec dana svoga postojanja.

U sjećanjima na prve dane diktature I. Peršić spominje sastanak u redakciji stranačkog lista federalista *Hrvat* na dan objave kraljeva manifesta. »Sjećam se«, piše Peršić, »da se malo razgovaralo, valjda radi strogih propisa; svaki je imao koje od novina onoga dana u ruci da čita ukaze. Trumbić je čitajući, više puta kimao glavom i poluglasno govorio: Krupna je to stvar, kraljeva diktatura. Krupna je to stvar. Zna se, gdje je počela, ali ne zna se kako i kada će svršiti? Krupne su to stvari... kao da je htio reći i opasne po diktatora.« Zatim Peršić, izražavajući prvenstveno svoja raspoloženja, nastavlja: »Ali ako smo bili dosta tihi, ne može se reći da i previše zabrinuti. Ukidanje vidovdanskoj ustava, pa imena nekih ministara kao Drinkovića i Švrljuge kao da su umirljivo djelovali. Šegvić je bio dosta dobre volje. Pravio je lice kao da više toga zna, ali ne smije i neće govoriti. Zaključak je bio bez riječi, da čekamo još koji dan, da vidimo, kuda se brodi, pa ćemo se onda porazgovarati.«⁸ Prema Meštroviću, Trumbić je »iako nerado, govorio prvi dan iza 6. siječnja 1929; »Ovo je možda jedini mogući način, da se dođe do rješenja, ako Aleksandar bude uistinu imao odvažnosti i ako je dovoljno širokih pogleda i ako je shvatio bit jugoslavenske ideje.«⁹ List *Slovenec* spominje Trumbićev intervju mađar-

⁷ Usp. Lj. Boban, Iz historije odnosa između Mačeka i dvora u vrijeme šestojanuarskog režima. Odnosi do oktroiranog Ustava od 3. IX 1931. HZ, XVIII, 1965, 64 i d. (Dalje samo: Odnosi do oktroiranog Ustava).

⁸ Historijski arhiv u Zagrebu, ostavština I. Peršića (dalje samo: Peršićeva ostavština), spis br. 62. V. Raić spominje da je Trumbić na sastanku prvaka Hrvatske seljačke federalističke stranke objašnjavao novu situaciju, ali ne precizira kada je to bilo, te se ne vidi da li se radi o istom sastanku o kojem govori i Peršić ili o nekom drugom sastanku. Raić također spominje da je Trumbić u »Kolu« omladini održao »borben govor«, zbog čega je bio saslušan kod zagrebačkoga velikog župana (V. Raić, Dr Ante Trumbić, Obzor, br. 263, 18. XI 1938.).

⁹ I. Meštrović, Uspomene na političke ljude i događaje, Buenos Aires 1961, 207. Meštrović dalje spominje sastanak istog dana kod S. Rittiga, na kojem su bili prisutni i Trumbić, Meštrović i dr. i na kojem je M. Drinković, ministar u netom formiranoj vladi, objašnjavao nastalu situaciju i hvalio kralja, »Trumbić je na sve to

skom listu *Az Est* u kojem je izjavio da je novi režim bio potreban, da se od njega za državu očekuju koristi, da su kraljeve namjere dobre i da treba sačekati djela.¹⁰

Ako u prvom momentu i nije bilo posve jasno da kraljev manifest isključuje svaku djelatnost političkih grupa, stranaka i pojedinaca ukoliko ona nije u skladu s novim režimom, postalo je to jasno idućih nekoliko dana. Razvoj događaja je iz dana u dan sve izričitije zahtijevao od političkih grupa i pojedinaca da se opredjeljuju za ili protiv režima, da se režimu suprotstave aktivno ili prijeđu u pasivnost. U takvim uvjetima je i mjesto Trumbića u budućem političkom razvoju izazivalo zanimanje. Peršić spominje da mu je Trumbić povjerljivo saopćio da će se politički pasivizirati, jer on i njegova žena ni fizički ni materijalno ne mogu podnijeti progone, konfinaciju i sl.; posvetit će se proučavanju dokumenata o postanku Kraljevine SHS. Slični glasovi dospjeli su i u štampu.¹¹ Tako je ljubljansko *Jutro*, pozivajući se na informacije iz redova federalističke stranke, pisalo da se Trumbić više ne namjerava vraćati u politički život i da će se posvetiti pisanju o historijskim događajima u kojima je bio aktivni sudionik.¹² Pozivajući se na informacije bliskog Trumbićeva prijatelja, dopisnik *Slovenca* iz Zagreba demantirao je te glasove i tvrdio da oni potječu iz redova samostalnih demokrata koji bi željeli da se Trumbić povuče i da im ne smeta u budućim političkim kombinacijama.¹³

Prva šestojanuarska vlada bila je sastavljena uglavnom od manje istaknutih ličnosti, mahom disidenata. Kralj je u vladu uveo one ličnosti koje su mu se u tom trenutku našle pri ruci. Ali njegovi planovi, očigledno, nisu ostajali na tome. Pridobivanje istaknutih političara značilo bi osiguranje većeg autoriteta režimu, a uz to i razbijanje političkih stranaka. Razumije se da su u obzir dolazile isključivo one ličnosti koje bi bile spremne da vode samo kraljevu, a ne svoju politiku. Kraljevi naponi u tom pravcu ostali su, međutim, bez rezultata. Među ličnostima čiju je podršku kralj želio osigurati bio je, navodno, i Trumbić. V. Raić spominje da je kod Trumbića, u ime kralja, došao M. Dimitrijević i objasnio mu da kralj želi povesti novu politiku, za što mu je potrebna podrška istaknutih ličnosti. Trumbić, prema Raiću, jednostavno je šutio, te je Dimitrijević zbunjeno otišao.¹⁴ Ova poruka vjerojatno je bila sračunata i na to da se ispita raspoloženje Trumbića prema novom režimu, što je kralja svakako moglo interesirati.

skeptično reagirao,« primjećuje Meštrović, dodavši da se to prvenstveno odnosilo na ličnosti koje su ušle u novu vladu. »Dok je Drinković držao da se kralj samo služi ovim elementima u svoje svrhe i za provođenje svojih koncepcija, Trumbić je bio sasvim obratnog mišljenja, držao je, da se oni služe kraljem i njegovim autoritetom u svoje svrhe.« (Isto, 208).

¹⁰ Slovenec, br. 16, 19. I 1929.

¹¹ Peršić smatra da je te glasove proširio sam Trumbić da bi time zavarao režim (nap. 8).

¹² Jutro, br. 28, 30. I 1929.

¹³ Slovenec, br. 26, 31. I 1929. List spominje podatak da je policija u Zagrebu, po nalogu velikog župana, oko tridesetorici osoba oduzela putne isprave za putovanje u inozemstvo. Među njima bio je i Trumbić. (Slovenec, br. 25, 30. I 1929.).

¹⁴ Vlaho A. Raić, Hrvatska i Srbija, Buenos Aires 1953, 65—6; usp. i Meštrović, n. dj., 211, 216.

Nakon atentata u Skupštini Trumbić se sve više približavao Hrvatskoj seljačkoj stranci. Zajedno s A. Pavelićem pridružio se na početku kolovoza 1928. Klubu SDK, u smislu poziva koji je Koalicija u rezoluciji od početka kolovoza 1928. uputila drugim političkim strankama da joj se u njenoj borbi pridruže.¹⁵ Od Pavelića je došla inicijativa da se ujedini Hrvatska stranka prava s HSS. Vodstvo HSS odbilo je tu ponudu i usvojilo načelno stanovište da u svoje redove primi pristaše iz drugih stranaka samo kao pojedince, pošto bi se te stranke prethodno raspustile. Nakon toga je Pavelić svoj prijedlog povukao.¹⁶ Taj se načelni stav odnosio i na eventualno spajanje Trumbićeve Hrvatske seljačke federalističke stranke s HSS. Poslije uvođenja šestojanuarskog režima, pitanje spajanja spomenutih triju stranaka ponovo je postalo aktuelno. Inicijativu je taj put, kako se čini, dao Trumbić. Prema Peršićevim podacima, za 11. siječnja 1929. bio je na diskretan način sazvan sastanak vodstva HSFS. »Trumbić je držao veliki i temeljit govor sa zaključkom, da će najbolji odgovor na diktaturu biti, ako kao stranka prestanemo i svi pođemo u seljačku stranku.« Prijedlog je prihvaćen jednoglasno.¹⁷ Za 14. siječnja ponovo je sazvan sastanak istih ličnosti. Na sastanku se pojavio i A. Pavelić, kome je Trumbić stavio u zadatak da obrazloži zbog čega se mora odustati od zaključka koji je bio donesen tri dana ranije. Pavelić je govorio o razlozima zbog kojih je bolje da svaka stranka i dalje djeluje samostalno. Stvarni razlog, međutim, bio je vjerojatno u tome što vodstvo HSS ni tom prilikom nije pristalo da se HSFS i HSP prime kao stranke.¹⁸

U cilju pružanja koncesija opoziciji u Hrvatskoj radi osiguranja njenog povoljnog držanja prema novom režimu, bila je ostavljena mogućnost da političke stranke zadrže svoje pozicije u nižim predstavničkim tijelima s tim što će se prije izabrani predstavnici dati imenovati, jer ta tijela više nisu bila izborna nego imenovana. Ta koncesija režima bila je naročito aktuelna u slučaju zagrebačkoga gradskog zastupstva. U vezi s tim došlo je do konzultacija među trima strankama koje su imale većinu u gradskom zastupstvu: federalistima, pravašima i radićevcima, od kojih su prve dvije grupe sačinjavale zajednički blok i bile ranije u opreci s HSS. Među federalistima Trumbić je bio protiv ostajanja u gradskom zastupstvu. Smatrao je da će tokom vremena režim postavljati sve veće zahtjeve i najzad kompromitirati one koji pristanu

¹⁵ Lj. Maštrović, Hrvatska politika od 20. VI 1928. do danas, Dom, br. 27, 3. VII 1935.

¹⁶ Maštrović, n. dj., Dom, br. 32, 7. VIII 1935; Peršićeva ostavština, spis br. 28.

¹⁷ Peršićeva ostavština, spis br. 62.

¹⁸ Peršić smatra da Trumbić, u momentu kad je 11. I podnio prijedlog o fuziji s HSS, nije bio upoznat s tim da je vodstvo HSS odbacilo već spomenuti raniji Pavelićev prijedlog (Peršićeva ostavština, spis br. 28). Spominjući Pavelićevo izlaganje na sastanku od 14. I Peršić nastavlja: »Motrio sam čitavo vrijeme dra Trumbića, koji je pognute glave slušao, bilo mu neugodno, osjećao se nekako blamiran. Svi smo dobili utisak, da zaključak ne ovisi o argumentima, već da nas seljačka stranka neće imati, odnosno, tumačili smo stvar tako, da Trumbić ne bi ni predlagao fuziju, da ju nije unapred s Mačekom ugovorio, ali po svoj prilici je okolina to osujetila, bojeći se za sebe uslijed prevelikog dolaska inteligencije ostalih grupa, koji bi radićevsku 'gospodu' potisnuli i pravili im konkurenciju. Ali smo otklon tumačili i tako, da vodstvo naroda [misli se na vodstvo HSS; Lj. B.] smatra oportunistim više stranaka, koje mogu ići svojim putem, samo ne smiju škoditi hrvatskoj stvari. Opet se bez debate prihvatilo, da svaka stranka ostane i dalje za sebe, u koliko će moći pod ovim opstojnostima živjeti.« (Peršićeva ostavština, spis br. 62.).

na suradnju.¹⁹ Među pravašima jedna se grupa zalagala za ostajanje u gradskom zastupstvu, videći u tome mogućnost da se iznude neke koncesije i postignu određene koristi, a računala je s tim da se u slučaju potrebe suradnja može u svakom momentu otkazati. Nakon diskusije među pravašima i federalistima bilo je odlučeno da se saslušaju mišljenja HSS i da se u gradskom zastupstvu ostane samo ako se postigne suglasnost svih triju stranaka. Trumbić je i kod vodstva HSS zastupao negativan stav.²⁰ Prevladalo je mišljenje da se ipak ostane u gradskom zastupstvu. Tako su predstavnici federalista, pravaša i HSS bili imenovani u novo zastupstvo. Kad je zakazana prva sjednica, predstavnici HSS i neki predstavnici pravaša nisu se odazvali.²¹

U toku siječnja 1929. u štampi su se pojavile proturječne vijesti o stavu federalista prema ulasku M. Drinkovića u vladu. Prema nekim listovima, vodstvo HSFS odobravallo je Drinkovićev ulazak u vladu, prema drugim je Drinković u tom smislu dobio pismo od jednog člana stranačkog vodstva, a *Slovenec* je tvrdio da su Drinković i Švrljuga pred ulazak u vladu imali dugu konferenciju s Trumbićem, koji im je savjetovao da u vladu uđu. Stranački list federalista *Hrvat* demantirao je glasove o tome da bi stranka odobrila Drinkovićev ulazak u vladu.²²

Kad se stekao neosporan dojam o tendenciji režima da se ustali na duže vrijeme, zbog čega je trebalo računati i na dužu borbu s njime, u vodstvu HSS donesena je odluka o upućivanju dvojice članova stranačkog vodstva, J. Krnjevića i A. Košutića, u inozemstvo, radi pridobijanja svjetskog javnog mnijenja i podrške službenih faktora, te radi političkog organiziranja iseljenika i emigracije. Prema M. Glojnaricu, Trumbić je na jednom tajnom sastanku vodstva SDK pokrenuo pitanje o upućivanju stranačkih predstavnika u inozemstvo.²³ Prema Raiću, Trumbića su dr Barac i neki drugi bliži prijatelji zamolili da ide u emigraciju, ali je on to odbio, obrazlažući svoju odluku podmaklim godinama. »Međutim je,« piše Raić, »dr Trumbić odobrio odlazak u emigraciju dra J. Krnjevića i ing. A. Košutića sa kojima je prije njihova puta održao sastanak u kuriji dra Barca.«²⁴

Kad su vijesti o aktivnosti A. Pavelića i G. Perčeca u emigraciji učestale, u zagrebačkom gradskom zastupstvu pokrenuto je pitanje izjave u kojoj bi se osudio rad ustaške emigracije. To je palo u vrijeme kada je bio najavljen

¹⁹ Peršić o tom piše da je na sastanku Trumbić »govorio prvi, temeljito, da će najbolje biti, da svoja mjesta napustimo, jer režim doduše u prvi čas neće od nas ništa tražiti ali s vremenom sve više i više, da naškodi našoj stvari i da nas kompromitira. Svršivši, odmah nas je ostavio, jer da ima još jedan sastanak. Znali smo, da se sastaje sa drom Švrljugom, glavnim macherom za Zagreb, koji je i radi gradske općine stigao, da stvar uredi. Pošto je Trumbićeva riječ imala i za nas federaliste vrijednost, dalo se frankovcima, da oni kažu svoje.« (Peršićeva ostavština, spis br. 62.)

²⁰ Peršić je stekao dojam da Trumbić kasnije nije imao tako odlučan negativan stav kao u prvi moment, pri čemu se Peršiću činilo da je na Trumbića djelovao i Švrljuga. (Isto.)

²¹ Boban, Odnosi do oktiroiranog Ustava, 68—69.

²² Hrvat, br. 2705, 14. I 1929, i br. 2708, 17. I 1929; Slovenec, br. 25, 30. I 1929.

U okviru ovog rada neće se ulaziti u historiju HSFS u ovom razdoblju, već se prvenstveno prati Trumbićevo držanje. O historiji same stranke bit će više rečeno na drugom mjestu.

²³ M. Glojnaric, Borba Hrvata, Zagreb 1940, 52.

²⁴ Raić, Hrvatska i Srbija, 66.

kraljev dolazak u Zagreb, o čemu je gradonačelnik Stj. Srkulj dao izjavu za javnost.²⁵ Uoči donošenja izjave o emigraciji, I. Peršić, član gradskog zastupstva, obratio se za mišljenje Trumbiću. Taj je sugerirao da se izjavi nastoji dati općenit karakter, bez navođenja imena. U tom je smislu izjava bila i usvojena.²⁶

2. Poklonstvene deputacije

Poslije jednog razgovora s kraljem, S. Rittig, član zagrebačkoga gradskog zastupstva, pokrenuo je u Zagrebu inicijativu da se kralju uputi deputacija, koja bi trebalo da bude i vanjski znak da se u Hrvatskoj kraljeva politika prihvaća i da mu se pruža podrška. U isto vrijeme iskoristila bi se prilika da se kralju upute prijedlozi i pritužbe.²⁷ Meštrović spominje da je Rittig ovu ideju najprije iznio na sastanku kojem su prisustvovali Drinković, M. Dežman, S. Rittig, Meštrović i Trumbić. Prva dvojica su tu ideju oduševljeno prihvatila. »Trumbić je bio skeptičan, da bi moglo biti kakve koristi od tog koraka, ali je u zadnju rekao: — Pokušajte,« piše Meštrović.²⁸ Zagrebačko gradsko zastupstvo donijelo je, na Rittigov prijedlog, zaključak da se kralju na rođendan sredinom prosinca uputi u ime građana deputacija. I drugim hrvatskim gradovima, udruženjima, društvima i institucijama bio je upućen poziv da učestvuju u deputaciji.²⁹

U toku priprema za odlazak poklonstvene deputacije zagrebačka policija otkrila je pripreme za atentat na vlak s deputacijom. Dio omladinaca iz grupe

²⁵ Do tog najavljenog kraljevog posjeta nije došlo.

²⁶ Peršićeva ostavština, spis br. 62. Kad su nakon ubojstva T. Šlegla i dolaska Janka Bedekovića mjesto Josipa Vragovića na položaj šefa zagrebačke policije počeli progoni frankovaca u Zagrebu, pojavila se opasnost da u istragu bude uz Peršića uvučen i Trumbić. Naime, prema Peršiću, u prostorijama uredništva federalističkog lista *Hrvat* sastajali su se frankovci, za koje Peršić kaže da nije znao prave razloge njihova sastajanja. Trumbić i Peršić okrivljavani su kao domaćini prostorija. Peršić navodi da je samo zahvaljujući poznanstvu s Bedekovićem bio izuzet od istrage, a s njim i Trumbić. (Peršićeva ostavština, spis br. 14.)

²⁷ Boban, Odnosi do oktroiranog Ustava, 71—72.

²⁸ Meštrović dalje piše da sam Trumbić u to nije želio ulaziti, a njemu, Meštroviću, savjetovao je da i on pođe, pa da se i ta prilika pokuša iskoristiti. (Meštrović, n. dj., 217.)

²⁹ Politika, br. 7749, 29. XI 1929.

Peršić spominje da je o pripremi deputacije izvijestio Trumbića, koji je o tom već imao informacije preko Peručića, Meštrovića i Josipa Reberskog. Posljednja dvojica, navodi dalje Peršić, donijeli su među inicijatore ove akcije Trumbićevu sugestiju da, kad se već priprema deputacija hrvatskih gradova, treba poraditi na tome da budu obuhvaćeni i gradovi u Dalmaciji i Bosni. Takav zaključak bio je i usvojen. Peršić je zbog toga otputovao u Split. (Peršićeva ostavština, spis br. 62; usp. Peršićevu »Ispovijed« koju je u to vrijeme podnio Trumbiću i u kojoj navodi argumente zbog kojih treba surađivati s kraljem.)

F. Lukas piše da se u povodu zahtjeva policije da Matica hrvatska odredi svoga predstavnika u poklonstvenoj deputaciji obratio za savjet Trumbiću. Taj nije dao određen odgovor, dodajući da bi negativan stav mogao izazvati pritisak režima na Maticu, a prihvaćanje poziva izlaže Maticu opasnosti kritike. Poslije razgovora s Trumbićem, Lukas se za savjet obratio i Mačeku koji se izjasnio protiv učešća u deputaciji. (F. Lukas, Neke moje uspomene iz Matice Hrvatske II, Hrvatska Revija, Buenos Aires 1954/32—33.)

koja je trebalo da učestvuje u diverzijama i terorističkim akcijama pripadao je Hrvatskoj seljačkoj stranci. Uhapšen je i član vodstva ove stranke, J. Jelašić, a zatim i Maček, koga je optužnica teretila da je tu akciju financijski pomagao. Namjera režima bila je da se vodstvo HSS kompromitira optužbom za pomažanje terorističke i separatističke aktivnosti. Presudom Državnog suda za zaštitu države od 14. lipnja 1930. Maček je bio oslobođen, zajedno s još devetoricom optuženih, dok su trinaestorica bila kažnjena.³⁰

S drugim braniocima Mačeka je branio i Trumbić. On je cijeloj obrani davao ton pa su se i drugi branioci ravnali prema njegovim instrukcijama i njegovu držanju.³¹ Za Trumbića je to bila prilika da javno demonstrira svoje negativno držanje prema režimu kao i da demonstrira svoju podršku vodstvu HSS. Sve to proizlazilo je već i iz same činjenice što se Trumbić prihvatio uloge Mačekova branioca. To je procesu dalo posebni aspekt, naročito u inozemstvu.³²

U vrijeme procesa protiv Mačeka bile su od strane režima poduzete i druge mjere u cilju razbijanja HSS.³³ Tih dana je u Beograd došla jedna deputacija seljaka, u kojoj je bilo i više bivših pristaša HSS. Htjelo se time dati dokaz o neslaganju stranačkog članstva s politikom vodstva stranke. Od strane režima nastojalo se za takve akcije pridobiti što više pristaša HSS i bivše Hrvatske zajednice. To je izazvalo dezorijentaciju u stranačkom članstvu na terenu. Tako Mato Klarić javlja u jednom pismu Trumbiću da je iz štampe saznao o pripremama za poklonstvene deputacije, a ništa mu nije javljeno, te moli Trumbića da ga hitno obavijesti »što je na stvari. Ako polaze iz Savske Banovine, trebalo bi i nas da obznane u Dalmaciji.«³⁴

³⁰ Boban, Odnosi do oktroiranog Ustava, 73—74.

³¹ Vodstvo stranke poradilo je na tom da se, iz demonstrativnih razloga, za obranu Mačeka prijavi što veći broj branilaca, te ih se prijavilo oko 160. Sud je dopustio da mogu biti samo sedmorica, te su se kao branioci pred sudom pojavili: M. Kostić, S. Dukanac, M. Dečak, B. Smoljan, J. Šutej, I. Andres i A. Trumbić. Rasprava je trajala od kraja travnja do sredine lipnja 1930. Materijali s ovog pretresa nalaze se u arhivu Državnog suda za zaštitu države u Institutu za izučavanje radničkog pokreta u Beogradu.

³² Dr K. Lukšić prenio je Trumbiću informaciju koja je dolazila od dr I. Andresa, pravnog zastupnika britanskog Konzulata u Zagrebu, da se u Konzulatu sumnja u osnovanost optužnice protiv Mačeka, da se pokazalo zanimanje za informaciju da je Trumbić dva puta posjetio Mačeka u zatvoru i da se tome pridaje važnost. Nakon provjere tih informacija jedan službenik Konzulata navodno je oputovao u London da bi o tom podnio izvještaj. (Historijski arhiv JAZU, zbirka Trumbić — dalje samo: Zbirka Trumbić — bilj. od 13. I 1930, o razgovoru s dr K. Lukšićem nereg.)

Dr R. Majksner, koji se u Londonu sastao s Krnjevićem, pričao je Trumbiću da se Krnjević veoma pohvalno izražavao o tom kako je Trumbić vodio obranu, da je »spasio situaciju i digao proces do političke važnosti«. Procesi terorističkim grupama ne pobuđuju interes, jer se takve pojave svagdje događaju, pa je i taj proces mogao proći bez zanimanja. Međutim, kad je Trumbić preuzeo obranu, u svijetu je na proces skrenuta pažnja. On je svojom obranom dao Mačeku »ime i značaj u međunarodnom pogledu.« (Isto, bilj. od 8. X 1930, o razgovoru s dr R. Majksnerom, nereg.)

U pismu N. Ribiću, u Kanadi, Trumbić se zahvaljuje na novčanom iznosu od 16,75 dolara koji mu je upućen od jedne grupe iseljenika kao nagrada što je branio Mačeka. Dodaje da u prilogu šalje tekst svog govora na obrani, napominjući da njegov govor nije bio objavljen u cjelini; »izašli su samo neki neznatni dijelovi i to pobrkani, što je i kako je propustila policija.« (Isto, pismo od 13. IX 1930, nereg.)

³³ Usp. Boban, Odnosi do oktroiranog Ustava, 75.

³⁴ Zbirka Trumbić, pismo od 22. I 1930, nereg. Ne vidi se što mu je Trumbić odgovorio, ali je njegov stav bio nesumnjivo negativan. Čini se da mu Trumbić nije ni od-

Ujesen 1930. Maček je putovao u Karlové Vary, radi liječenja, iskoristivši tu priliku da se sastane s Krnjevićem i Košutićem, koji su tada djelovali u inozemstvu. Prije odlaska sastao se s Trumbićem. Taj mu je savjetovao da se iz kurtoaznih razloga, a i radi toga da sebi dâ političku važnost, u Beču upiše u knjigu predsjednika republike i posjeti kancelara, a u Pragu da uputi brzojavni pozdrav predsjedniku republike i predsjedniku vlade. Maček je taj savjet prihvatio i suglasio se s tekstovima pozdrava koje mu je Trumbić sastavio.³⁵

3. Trumbić i eventualni susret s kraljem Aleksandrom

Potkraj kolovoza 1930. Meštrović je na Bledu posjetio kralja. Tom prilikom se, pored ostalog, razgovor poveo i o Trumbiću. Kralj se interesirao što Trumbić radi, da li ga Meštrović viđa. »Čujem da je iritiran na mene, šta sam mu učinio?« primijetio je kralj. Meštrović je objasnio da je Trumbić neraspoložen i da za to ima razloga spomenuvši da ga detektiv stalno prati.³⁶ Šta, još uvijek?«, upitao je kralj. Interesirao se zatim da li je Trumbić bio u Dalmaciji. Kad mu je Meštrović odgovorio da nije, jer se ne udaljava iz Zagreba budući da ga prate detektivi te želi da izbjegava neugodnosti i incidente, kralj je komentirao: »To su glupani, idioti, šta će im to! Ta ne će Trumbić bježati preko granice,«³⁷ i zatim nastavio: »Zašto me nije slušao kad sam mu ja poslije Rapalla govorio da ne ulazi u nikakve stranke. Ovo je sada vrijeme bilo za njega, kao stvoreno. Jugoslovenstvo za koje se radilo u ratu nije se moglo odmah provesti, bilo je prepreka. Sada je došlo vrijeme. Da me je poslušao, sada je on ko niko imao predvoditi.«³⁸

Kad je R. Giunio bio u audijenciji kod kralja 23. I 1931, također se poveo razgovor o Trumbiću. Kralj se interesirao što Trumbić radi i kakav je njegov stav prema režimu. Giunio je, kako je nakon audijencije pričao Trumbiću, odgovorio da mu to nije poznato jer o tome s Trumbićem nije razgovarao. Zna samo da on »ima dva fundamentalna načela: Država i monarhija!« Kralj se na to zadovoljno nasmijeo. Trumbiću je Giunio pričao da se kod kralja mogla

govorio, jer je to već ranije samoinicijativno učinio I. Pernar. Naime, pismo koje je bilo upućeno preko posrednika otvoreno je i prije nego je Trumbiću bilo uručeno. Pernar je odgovorio da u deputaciju ne ide nitko od Trumbićevih ni HSS. Kad se M. Žanić interesirao kod Pernara, taj je priznao da je uputio odgovor Klariću i pravdao se da mu nije poznato tko je pismo donio. Kasnije je pismo bilo predano Trumbiću. (Isto, bilješka od 6. II 1930, nereg.)

³⁵ Usp. Boban, Odnosi do oktroiranog Ustava, 76—77.

³⁶ Trumbić je zabilježio da ga je 30. I 1930. telefonom nazvao šef policije Bedeković i pitao da li je istina da je on odbio stupiti u Englesko-jugoslavensko društvo u znak nezadovoljstva što Englezi pomažu režim u Jugoslaviji. Bedeković se ispričavao kako je najbolje da o tom upita samog Trumbića. Taj je odgovorio: »Ja nisam htio stupiti, ali taj je razlog jedna izmišljotina od početka do kraja to vam kažem kategorički.« Primijetio je da je ponudu odbio iz »privatnog razloga«. Istog dana poslije podne Bedeković ga je ponovno nazvao i saopćio mu da netko tvrdi kako Trumbić piše »knjigu protiv države« i da mu u tom pomaže Peručić. Trumbić je to, smijući se, poricao i negodovao što se u to upleće Peručića. Bedeković se ispričavao, spomenuvši da se neki tipovi bave takvim denuncijacijama. (Zbirka Trumbić, bilješka od 30. I 1930. nereg.)

³⁷ Trumbić ovdje primjećuje da kralj, ako nije prije znao da ga prate detektivi, zna sada kad mu je to Meštrović saopćio, ali detektiv nije ipak uklonjen.

³⁸ Zbirka Trumbić, bilj. od 29. VIII 1930, o razgovoru s Meštrovićem, nereg.

primijetiti »velika simpatija tako da on sudi da kr[alj] upravo čezne da se uspostave lični odnošaji sa direktnim kontaktom.« Zalagao se da Trumbić ovu mogućnost iskoristi i sastane se s kraljem.³⁹

Giunio je dobio pogrešan dojam iz razgovora s Trumbićem, jer ono što je nakon tog razgovora poduzeo vjerojatno se može samo tako objasniti. Naime, on je nakon razgovora nazvao M. Marjanovića, šefa Centralnog presbiroa, i kako ga nije našao, zamolio je R. Peručića da mu prenese poruku. U Giunijevoj poruci stajalo je da je Trumbiću pričao o audijenciji kod kralja i dobio dojam da bi se on želio s kraljem sastati, mada to nije izričito rekao. Neka se, dakle, Marjanović dogovori s Meštrovićem i zatim u dvoru sondiraju teren za audijenciju Trumbića. Marjanović je idućeg dana odgovorio R. Peručiću da mu je odgovoreno da se Trumbić mora najprije upisati u dvorsku knjigu, te je u vezi s tim potrebno da odmah, još istog dana, najbolje uvečer, »po mraku«, kako ne bi bio primijećen, ode u Banske dvore i obavi tu formalnost. Peručić je zamolio dr Belina, koji je također tražio audijenciju, da ispita teren za audijenciju Trumbića, a eventualno i Mačeka. Belin je to prenio ministru dvora Jevtiću, koji mu je odgovorio »da se država ne nalazi u nikakvoj stisci, pa stoga da kralj nema potrebe pozivati Mačeka i Trumbića, nego neka se oni najprije upišu u knjigu.«

Trumbić je zabilježio da mu je sve te informacije R. Peručić »pripovijedao sa veseljem kao da mi kaže najprijetniju stvar i kao jedan veliki uspjeh, očito u dobroj vjeri i stane me nagovarati da pođem odmah (u Banske dvore; Lj. B.) da me neće niko vidit itd.«. Bio je iznenađen kad mu je Trumbić odgovorio da ni na što nije ovlastio Giunija, da je taj sve to učinio na svoju ruku. Zatražio je od Peručića da odmah nazove Marjanovića i saopći mu da Giunia nije ovlastio ni na kakav korak i da se na tome ne smije više ništa poduzimati.⁴⁰

4. Jedan Trumbićev prijedlog za organizaciju otpora ličnom režimu kralja Aleksandra

Kralj je svoj režim od 6. siječnja najavio kao privremeno rješenje. Tako se pitanje likvidacije tog režima postavljalo gotovo od samog početka. A kad je to i konkretno stavljeno na dnevni red, nije to bilo u vrijeme kad se došlo do spoznaje da je režim kao privremeno rješenje izvršio svoj zadatak, kao što je to bila želja njegova autora i nosioca, nego upravo tada kad je režim sve više zapadao u krizu i kad se zbog neuspjeha morao modificirati i tražiti druge metode. Nagovještaji o promjenama utjecali su i na držanje među vodstvima opozicionih stranaka, koja su nastojala da svoje poglede usklade i pripreme se za novu situaciju. Kontakti opozicionih stranaka iz Srbije i Hrvatske održavani su od uvođenja šestojanuarskog režima, a postajali su aktuelniji ukoliko je bilo

³⁹ Isto, bilj. od 28. I 1931, o razgovoru s R. Giunijem, nereg.

⁴⁰ Isto, bilj. od 29. I 1931, o razgovoru s R. Peručićem, neregistrirano. Trumbić je Peručiću, izražavajući se odlučno negativno o inicijativi za sastanak s kraljem, naveo kao otežavajuću okolnost već i to što se nalazi pod nadzorom detektiva, dodavši da je to »jedno protuzakonito nasilje.« U bilješci od idućeg dana Trumbić primjećuje da je s ulice uklonjen detektiv koji je pazio na njegovo kretanje.

više izgleda da će doći do političkih promjena.⁴¹ Potkraj 1930. doputovao je u Zagreb, kao predstavnik srbijanskih opozicionih stranaka, B. Marković s prijedlogom da se opozicija sporazumije o načinu izlaska iz postojećeg režima i o prijelazu na ustavni i stranačkopolički život. Smatrao je da bi trebalo predvidjeti prelazni i definitivni stadij. Razgovarao je s Trumbićem, Mačekom i Meštrovićem.⁴² Trumbiću je pored ostalog izjavio: »U Srbiji 80 posto drže da su Hrvati separatisti. To je teška stvar. Inače kad ne bi bilo toga, kad bi bili uvjereni da Hrvati neće da se cijepaju, lako bi bilo pitanje autonomije i hrvatskog sabora. Ali kada bi Hrvati jednom proglasili u saboru Nez[avisnu] Hrvatsku državu?« Trumbić je u vezi s Markovićevim izlaganjem zaključio: »Vidi se da hoće da čuju moje mnijenje. Zadovoljan sa mojim odgovorom.«⁴³

Glasovi i nagađanja o predstojećim političkim promjenama naročito su učestali u proljeće i ljeto 1931. Kralj je stupio u kontakt s predstavnicima nekih opozicionih stranaka, nastojeći da osigura njihovu podršku za promjene koje je pripremao, u prvom redu donošenje ustava. U isto vrijeme vršene su i konzultacije među opozicionim strankama. Stranke srbijanske opozicije ponovo su Seljačko-demokratskoj koaliciji podnijele platformu za sporazum o zajedničkom istupanju i učešću u novim političkim kombinacijama.⁴⁴

Uoči donošenja Ustava Trumbić se nalazio u Karlovim Varyma na liječenju. On je vjerojatno već u zemlji bio informiran o glasovima oko predstojećih promjena. Informacije o tome dobio je i u inozemstvu.⁴⁵ Svoje gledište o načinu organizacije borbe protiv kraljeva ličnog režima iznio je u razgovoru sa Svet. Pribićevićem, s kojim se tom prilikom sastao.⁴⁶

Trumbić je označavao kralja kao glavnog nosioca režima i, prema tome, glavnog krivca za sve njegove negativnosti. Smatrao je da »srditi se na režimske ministre, na okrutnost policije i na druge državne organe nema pravog smisla, jer su to sredstva u ruci diktature, kojom raspolaže sam isključivo kralj Aleksandar.« On je svojim manifestom ukinuo Ustav na koji se zakleo, ukinuo sve zakone o ličnim i građanskim slobodama; u kraljevo ime sudovi donose nepravедne presude, vrše se ubojstva, batinanja i torture u policiji, zloupotrebljavaju se i oni zakoni koje je kralj donio po svojoj ličnoj apsolutnoj volji. »Aleksandar je diktator, on je sve, on je zakon, stoga on i odgovara za sve. Stoga njega treba pozvat na odgovornost.«

⁴¹ Usp. Lj. Boban, Držanje srbijanskih opozicionih stranaka povodom Zagrebačkih punktacija (dalje samo: Držanje), HZ XV, 7 i dalje.

⁴² Usp. Boban, Odnosi do oktroiranog Ustava, 85.

⁴³ Zbirka Trumbić, bilj. iz [prosina] 1930, o razgovoru s B. Markovićem, nereg.

⁴⁴ Usp. T. Stojkov, Građanska opozicija i skupštinski izbori od 8. novembra 1931. godine, Istorija XX veka, Zbornik radova IV, Beograd 1962, 254—259.

⁴⁵ Trumbić spominje Kosanovićovo pismo iz tih dana upućeno vjerojatno Pribićeviću, u kojem Kosanović nagovještava da bi 16. VIII 1931. mogao biti proglašen ustav, koji će sankcionirati dvodomni sistem. Gornji dom imenovao bi kralj, kao i trećinu donjeg doma, dok bi jednu trećinu izabrale korporacije a trećinu narod, uz ograničenje prava glasa. Kosanović se zalagao za apstinenciju i predlagao da se što prije uputi proglas na narod. (Zbirka Trumbić, f—135, bilj. od 19. VIII 1931.)

⁴⁶ U bilješkama od 13. VIII 1931 i 19. VIII 1931. (nap. 45) Trumbić govori o susretu s Pribićevićem, ali ne spominje svoj prijedlog koji mu je tada iznio. O tom je detaljnije pričao znatno kasnije, 1937, u razgovoru s dr B. Štambukom, pa je pitanje koliko je taj razgovor s Pribićevićem vjerno u pojedinostima reproducirao. Ovdje se taj prikaz daje onako kako je to pričao Štambuku.

U inozemstvu nije moguća uspješna borba protiv kraljeva režima, smatrao je Trumbić. U svijetu je dobro primljena kraljeva teza da je morao uvesti lični režim jer su političke stranke dovele zemlju do ruba propasti. Vani se zbog toga odaje priznanje kralju što se izložio i žrtvovao da bi državu spasio od propasti. »Naročito njegovi saveznici tu tezu prihvataju sto po sto, a to su Francuska i Mala Antanta. Stoga prigovarati Aleksandrovoj diktaturi u Parizu, u Pragu itd. znači mlatiti praznu slamu.« Zato »ostaje samo *unutrašnja* borba.« Tu borbu je kralj onemogućio time što je ukinuo sve političke stranke te specijalnim sudom za zaštitu države »pritisnuo i uplašio sve«. Policijski teror, potajna ubojstva političkih ljudi koje organizira policija, vješanja na koja osuđuje Državni sud za zaštitu države — sve to »stvorilo je teror, od kog svi drhću.« U slučajevima progona pojedinih političkih vođa ostaje se samo kod »verbalnih lamentacija« i svatko se povlači »u svoj budžak«. To je razumljivo, jer je pojedinac i odviše nemoćan prema režimu. U nedostatku slobode štampe i drugih sredstava javnog obavješćavanja obično se u javnosti ništa ne zna ni o najkrupnijim događajima ili se šire samo parcijalne, obično netačne informacije. Zbog svega toga nije ni moguće u javnosti stvarati šire organizirano reagiranje protiv režima. »Ovako vodstvo naroda zatajilo je, desavuiralo samo sebe i napuštajući borbu protiv režima, svojom pasivnošću daje mu pomoć i opravdanje. Vanjski svijet je akceptirao na temelju ovoga kao istinitu vijest iz Beograda da je narod miran, da je ovo jedva dočekaao, da je odbacio sve svoje stare vođe, koje su ga zavađale na stramputicu mržnje i razdora, do građanske revolucije. Kod kuće javnost neobaviještena ne zna što se događa i savija se pod jakom rukom policije.«

Polazeći od toga da težište borbe protiv režima mora biti u zemlji i da je nemoguće da tu borbu vode pojedinci, Trumbić je došao do zaključka da inicijatori i nosioci otpora moraju biti prvaci raspuštenih stranaka, bivši narodni zastupnici kojima je režim nasilno oduzeo mandat. »Oni su dužni istupiti i pokazati svojim primjerom put narodu.« »Mandat koji im je narod dao, ne smije značiti da ga zastupaju bolje ili gore u mirno, normalno doba, nego da istupe sada, bez obzira na lični rizik, sada kada je narod zaboravljen a niko mu ne može pomoći.«⁴⁷

U pogledu metoda za organizaciju borbe Trumbić je isključivao da bi se što poduzimalo osobno protiv kralja, izjašnjavajući se odlučno protiv atentata. »Nego vođe treba da odvažno ustanu protiv Aleksandrova akta diktature i da taj akt stigmatiziraju onako kako treba, da pokažu teške posljedice za narod koje će donijeti, da njega za to sama učine odgovornim i da moću onoga mandata, koji su od naroda na izborima dobili i koji im je on nasilnim aktom formalno oduzeo, pozovu ga da narodu vrati slobode i time okaje donekle zakletvu koju je pogazio. A za slučaj da se ne odazove, ima ga se pozvati da dâ ostavku i otiđe iz zemlje. U tom smislu imao bi se izdati manifest, koji bi imali zajednički potpisati svi vođe raspuštenih stranaka, koje su protivne diktaturi i svi bivši narodni zastupnici tih stranaka. Tu bi se sakupilo nekoliko stotina potpisa. Ljudi su pojedinci slabiji, ali u društvu mogu da postanu hrabriji. To bi bilo još od većeg efekta, jer bi se našli zajedno Srbi s Hrvatima i Sloven-

⁴⁷ Trumbić ovdje dodaje: »Pribićević sluša nijemo, očito impresioniran. Ova nota protiv Aleksandra godi i iznenađuje ga.«

cima; pravoslavni, katolici i muslimani. Aleksandar je svoj državni udar uperio glavno protiv hrvatskog naroda, da ovako riješi 'hrvatsko pitanje', u duhu srpsko-pravoslavnom, ali je oduzeo slobode i nametnuo zulum i gonjenje svima pa i Srbima. Stoga svi imaju razloga da ustanu.«⁴⁸

Trumbić je predviđao da će kralj sa svojim aparatom vlasti reagirati na takvu akciju opozicije, da će biti zatvaranja i suđenja. »Ali bit će izazvana velika senzacija, koja će ga pogoditi i moralno srušiti. To zatvaranje imat će za nj najtežih posljedica. Osude koje padnu sa robijom, past će brzo pred amnestijom, jer će nastati takva nategnutost da se ne će moći izdržati.« Samu akciju treba unaprijed i temeljito pripremiti. Tekst manifesta opozicije bio bi umnožen u velikom broju primjeraka (500.000). Preko pouzdanih osoba bio bi deponiran u svim mjestima, od gradova do sela. Određenog dana manifest bi se rasturio u narod tako da javnost bude upoznata o čemu se radi, osobito ako dođe do hapšenja. »Neće biti dovoljno žandarmerije za apšjenja, a narod treba nagovarati da juriša na apsane i oslobađa svoje ljude. Nastati će sukobi s oružanom silom, ali ako se to dogodi ne svugdje nego na 100 mjesta, Aleksandar se ne će moć održati. Stvorit će se psihološko raspoloženje u masama, bez čega ne može se obarati ovako silovit režim. Ali naporedo, mora se svakako organizirati što širi publicitet i u *vanjskom svijetu*, tako da vanjske novine i političari dobiju pravi pojam čim se lansira manifest, počnu apšjenja političkih prvaka (šefova, bivših ministara, nar. zastupnika i to u masi). O tome će i diktator morat voditi računa.«

Pribičević je bio oduševljen Trumbićevim prijedlogom.⁴⁹ Dogovorili su se da će Pribičević, kao jedan od predsjednika SDK, pisati o tome Mačeku, drugom predsjedniku SDK. Maček, međutim, nije taj prijedlog prihvatio.⁵⁰ U taktici uoči donošenja Ustava i u toku priprema za izbore, koji su zatim uslijedili, pošlo se drugim putem.⁵¹ Samostalci su se zalagali za apstinenciju na izborima;

⁴⁸ Kasnije, 1937, kad je o tom pričao Štambuk, Trumbić je zabilježio: »Da se vidi kako je tada bila u domovini situacija zrela za ovakav korak vidi se po tome da je sam Aleks[andar] osjetio da ne može dalje vladati potpuno apsolutistički te je 3. IX 1931. ukazom dao ovaj Ustav sa parlamentom kao prvi korak vraćanja k demokraciji. Iako taj Ustav ne daje nikakvih sloboda, ipak je u njegovoj misli predstavljao neki ventil prema nategnutoj atmosferi.«

⁴⁹ Plan je predviđao da bi se prije otpočinjanja spomenute akcije Pribičević vratio u zemlju (što bi bilo moguće jer protiv njega, spominje Trumbić, nije bio pokrenut nikakav proces), »da se ne bi reklo i time se drugi izgovarali: lako je njemu...« Pribičević je na to pristao.

⁵⁰ I Štambuk, član Samostalne demokratske stranke, bio je oduševljen, kad mu je Trumbić pričao o tom prijedlogu i žalio je što nije došlo do ostvarenja te zamisli. »Ovu moju zamisao«, zabilježio je Trumbić, »upoređuje sa mojom 'Riječkom rezolucijom' koja je proizvela bila veliki lom i donijela važnih posljedica.« Štambuk je dodao da će provjeriti da li su njegovi prijatelji iz SDS znali za tu epizodu, koja ne smije ostati zaboravljena.

Trumbić je zabilježio da mu je S. Kosanović, član vodstva SDS, jednom kasnije rekao, »da on i njegovi dobro se sjećaju toga i da su svi oni bili oduševljeni, ali da Maček nije pristao i tako se Srbijancima nije ništa predlagalo.«

⁵¹ Trumbić je smatrao da je Mačekov negativan odgovor značio samo odgađanje ove zamisli. Ona je kasnije ponovo uzeta u pretres kad je došlo do sastanka Izvršnog odbora SDK i kad su bile primljene Zagrebačke punktacije. »Iz svega se da zaključiti da bi 'gornji manifest' bio izazvao svakako važan pokret politički koji bi bio zadao velike brige diktaturi«, smatrao je kasnije Trumbić. (O tom Trumbićevu prijedlogu

u tome je bio naročito uporan Pribićević. Maček se naprotiv, i prije i nakon objave izbornog zakona zalagao za učešće na izborima.⁵² Za takav stav nastojao je pridobiti i vodstva srbijanskih stranaka, koja su zastupala protivno gledište. Napokon je Maček prihvatio apstinenciju, zajedno sa srbijanskom opozicijom, Slovenskom ljudskom strankom i Jugoslavenskom muslimanskom organizacijom.⁵³

Svakako bi se moglo raspravljati o Trumbićevu prijedlogu, u cjelini i po-jedinostima, s obzirom na njegovu realnost, pretpostavke za njegovo provo-đenje u djelo, posljedice i rezultate koji bi se doista postigli, spremnost i odluč-nost onih faktora koji su imali da ga provode i sl. On je više zanimljiv po tom što ilustrira kakav je bio Trumbićev stav u to vrijeme i koliko se on svojim stavom izdvajao među vodstvima i prvacima opozicionih građanskih stranaka koji su bili malo skloni takvim odlučnim metodama borbe protiv kraljeva re-žima. Zanimljivo je da se Trumbićev stav, iznesen u tom prijedlogu koji je izložio Pribićeviću, razlikuje od taktike i metode borbe koje je Trumbić inače u kasnijem razdoblju zagovarao. Čini se da ga je i sam Trumbić, govoreći o tom prijedlogu znatno kasnije, nešto drukčije prikazao, možda više u poje-di-nostima nego u principu. Svakako se čini da je postojala očigledna razlika između njegova i Mačekova gledišta. Ta razlika je utoliko karakterističnija što se Trumbić tada i formalno približio Hrvatskoj seljačkoj stranci, stupivši u njene redove.⁵⁴ To je dovelo do još većeg udaljavanja Trumbića od dijela njegovih stranačkih prijatelja federalista.⁵⁵

pored podataka nap. 45 osobito bilj. od 2. II 1937, o razgovoru s dr B. Štambukom, nereg.).

Trumbićev prijedlog spominje se mimogred, bez detaljnijeg prikaza, i u jednom Pribićevićevu pismu. On drukčije prikazuje razloge zbog kojih Trumbićev prijedlog nije bio realiziran. U cjelini piše o tome, u srpnju 1932, ovako: »G. Trumbić predložio mi je lani u Karlsbadu da bismo objavili jednu kratku lapidarnu izjavu od nekoliko izreka. U toj bi izjavi ocrtali stanje u zemlji i bacili punu odgovornost na kralja. Tu bi izjavu potpisali svi prvaci (šefovi) stranaka. Ali, u to je došao oetroj tzv. ustava. Trumbić je mislio, da će se moći da vodi neka legalna borba, opozicija još nije bila sazrela za ovu akciju i tako je ideja te izjave pala u vodu.« Pribićević, dalje, piše Košutiću: »Molim Vas vidite, da li bi se takva izjava mogla sada potpisati i objaviti. Koliko poznam međunarodni položaj, ona bi djelovala kao grom i imala bi silan efekat. Jasno je, da bi to bio početak radikalnijeg preokreta u našem pitanju.« (Pribićevićevo pismo A. Košutiću, 22. VII [1932], prijepis kod autora).

⁵² U pomenutom pismu, upućenom Pribićeviću (nap. 45), u kojem se zalaže za apstinenciju, Kosanović je saopćio da Maček zastupa suprotno stanovište, tj. za učešće na izborima.

⁵³ Detaljnije Stojkov, n. dj., 264 i d.; Boban, Držanje, 10.

⁵⁴ Lukas spominje da je 1931. (vjerojatno u travnju) u hotelu Esplanade pro-slavljen njegov rođendan, u užem krugu gdje su bili i Maček i Trumbić, i zatim piše: »Tada se je izvršio jedan važan politički čin. Trumbić je položio predsjedništvo Federalističke stranke i izjavio, da u ovim našim teškim prilikama treba da bude samo jedan politički vođa, pa da on polaže svoje predsjedništvo, da može dr Maček biti predsjednik i jedne i druge Stranke.« (Lukas, n. dj., 34).

⁵⁵ Peršić spominje donošenje izbornog zakona (dakle rujan 1931) i zatim dodaje da je »prije toga već prestao pohađati Trumbića«. Kao neposredni razlog za to navodi to što je »čuo, da je on stupio u seljačku stranku, što sam smatrao prema nama ostalima nelijepim, jer smo se mi i te koliko založili za nj, dali mu kakovu takovu stranku, da ne bude samac u javnosti,« te mu pružili podršku u sukobu s Radićem. (Peršićeva ostavština, spis br. 62.)

5. Razgovori s prof. Jovanom Radonićem

Potkraj 1931. i na početku 1932. kralj je pripremao nove političke kombinacije. Stupio je u dodir s nekim opozicionim političarima i pokušao uspostaviti kontakt s Mačekom. U redovima vodstva opozicionih stranaka došlo je do življe političke aktivnosti. Trumbić je pratio ovaj razvoj, dobivao informacije, održavao kontakte s Mačekom i drugim ličnostima iz vodstva HSS, davao sugestije za držanje u toj situaciji.⁵⁶

U okviru izmjena mišljenja među opozicionim političarima bio je i posjet koji je potkraj ožujka 1932. učinio Trumbiću član radikalskog vodstva prof. Jovan Radonić. Tom prilikom bila su pokrenuta mnoga pitanja od opće važnosti ili u vezi s trenutnom političkom situacijom. Iako je Trumbić bio suzdržljiv u izjavama o nekim pitanjima, ipak se iz njegovih odgovora mogu zapaziti značajni elementi za ocjenu njegovih stavova.

Radonić je govorio o teškoj međunarodnoj i unutrašnjoj situaciji, »naročito o opasnosti od komunizma.« Istakao je da se država nalazi u opasnosti i svi se moraju založiti za njeno očuvanje. Režim se nalazi u dubokoj krizi i apsolutizam se više ne može održati. Opozicija se mora pobrinuti za izlaz iz postojeće krize. Najvažniji je sporazum između Hrvata i Srba. Smatrao je da je centralizam doživio definitivni krah.

Na Radonićevo pitanje o tome kakav je stav Hrvata, Trumbić je odgovorio da se od Hrvata, koji nemaju nikakve vlasti već samo terete, ne može tražiti da iznesu svoje želje, jer bi to značilo »tražiti milost, koncesije«. Sva je vlast koncentrirana u Beogradu i odatle mora doći inicijativa za promjene. Ako srbijanske stranke žele pregovarati s Hrvatima, moraju se najprije međusobno sporazumjeti u konkretnim stavovima. Ako dođu na vlast, mogu svoje stavove i zaključke iznijeti na kompetentnom mjestu, tj. pred kraljem. »Srbijanske stranke predstavljaju cjelokupno srpstvo politički. Ali tomu se nije lako nadati. U srbijanskim strankama partijski je moment odlučan, on dominira nad svim drugim pitanjima i najvećim. Stoga nijedna stranka neće se izložiti. Jedni se boje drugih da ih sutra ne nadlicitiraju, ne optuže pred srpstvom da su htjeli razbiti državu, izdati srpstvo itd.« Otpor bi naročito dolazio i od disidenata, ako u novim kombinacijama ne bi bili uzeti u obzir. Režimski i drugi elementi pridružili bi se nezadovoljnicima. »To srbijanske stranke iz opozicije znaju najbolje, pa stoga nije se nadati da će oni u tu kiselu jabuku zagristi.« Opozicija je spremna na kakvu kombinaciju koja bi dovela do vlade, nešto slično onome što su radikali učinili 1925. sporazumom s Radićem. Posebno je pitanje, kako bi se u svemu držao dvor, ako bi se radilo o nekoj samostalnoj akciji opozicije koja od dvora ne bi bila odobrena. Što bi na sve to uradili oni elementi koji na stvari gledaju sa svojih ličnih pozicija? Kakve bi sve intrige mogle nastati? »Stoga je jedino što mi možemo raditi: čutati i čekati i zaući [se] kao i dosad dok ovo traje u svoju pasivnost, kad i onako neku nasilnu akciju ne mislimo voditi što ne bi imalo smisla, niti ima mogućnosti, a koštalo bi mnogo žrtava svakovrsnih. Po Hrva-

⁵⁶ Detaljnije usp. Lj. Boban, Iz historije odnosa između Mačeka i dvora u vrijeme seštojanuarskog režima. Odnosi od oktobranog Ustava do marsejskog atentata (dalje samo: Odnosi do marsejskog atentata), Zbornik Historijskog instituta Slavonije 4, 1966.

tima, kako ja vidim, može apsolutizam mirno spavati, od nas mu ne prijeti nikakva opasnost. Najlakše je, najjeftinije sa gledišta narodne ekonomije, kad nas je već ovo zlo zadesilo, da podnosimo i čekamo, dok se ovaj sistem sam konzumira, što će biti sigurno i nemože dugo trajati, a to prosto stoga, što je nesposoban i destruktivan u moralnom i materijalnom smislu.« Razvijajući tu misao Trumbić je nastavio: »I ova pasivnost, iako izgleda kao negativna, nije. Ona ima svoje *aktivno* dejstvo, koje joj daju prilike, tako da se neprestano pita što misle Hrvati, da bi se razgovaralo o sporazumu u času kad je[dna] strana ima sve u ruci, našu imovinu, naše živote, našu slobodu, sve naše što imamo, a druga strana, Hrvati nemaju ništa, nego svoju dušu. Pa svak razumije zašto nikomu ne može na pamet pasti da ulazi u neke kombinacije o sastavljanju neke provizorne vlade, koja bi imala jedini ozbiljni cilj da pokrije odgovornost onih koji su skrivili i da ih zaštititi pred narodom. Tako nas se neprestance saliče pitanjem: šta hoće Hrvati i to iz Beograda direktno kao i preko stranaca, koje se tako navija u Beogradu. Ako se hoće što u tom pravcu znati, moglo bi se jedino izraziti u negativnoj formi, da svi Srbijanci koji izvan Srbije nemaju nikakva prava gospodarenja, odu i ostave nas, pa ćemo se onda lako moći razgovarati, a ja mislim lako i sporazumiti, jer ćemo biti na jednakoj nozi, a jedino tako mogu se uopće i voditi bilo kakvi pregovori, bilo o čemu. Ako nije tako, onda je *diktatura*, a nije sporazum!«⁵⁷

Razgovor je zatim prešao na pitanje državnog uređenja. Radonić je iznio misao da bi se država mogla urediti na bazi dualizma, po uzoru na Austro-Ugarsku, iz kojeg je primjera uzimao samo osnovnu misao. »To bi bio dualizam srpsko-hrvatski. Slovenci su sasvim uzgredan element.« »*Hrvatska i Srbija* bile [bi] potpuno *samostalne* u svojim autonomnim poslovima.« Zajednički poslovi obuhvaćali bi vojsku, diplomaciju, vanjske ugovore i druge vanjske poslove, carinski sistem, vanjsku trgovinu, neke glavne saobraćajne linije, te neke finansijske poslove. U to ulazi i zajednički novac, zajednička emisiona banka i bankarski sistem koji je s tim u vezi, te mjere i utezi.⁵⁸ U skladu s tim poslovima bili bi i odgovarajući zajednički organi, zakonodavni i izvršni.⁵⁹ Slovenija bi imala ostati s Hrvatskom s kojom bi mogla imati onakav ili sličan položaj kakav je Hrvatska imala prema Ugarskoj nakon 1868.⁶⁰ Radonić je izjavio da bi takvo uređenje primio bez strahovanja:

⁵⁷ »Radonić priznaje,« piše Trumbić, »kao sasvim ispravno da *Hrvati ne mogu činiti predloge!* Nego predlozi da moraju doći iz Beograda, gdje je sva vlast. Ali se uvijek povraća, da je težak položaj, opasnost unutrašnja, vanjska, potreba da se nađe izlaz iz današnje situacije, a da ne bi došlo do potresa.«

⁵⁸ Trumbić je ovdje zabilježio: »a od financija valjda tako da: neposredne poreze ostaviti autonomiji, a posredne poreze pridržati zajednici.«

⁵⁹ »Valjda, zajednički parlament, kako sastavljen, kako biran, da li putem delegacije iz autonomnih sabora ili direktnim izborom; ili ako ne zajednički parlament da li putem delegacija; — kako bi se udesila egzekutiva za zajedničke poslove... sva ova pitanja on [tj. Radonić] napominje samo kao ona koja bi se imala raspraviti.«

⁶⁰ Trumbić dodaje: »Na točki o sastavljanju zajedničkih zakona i zajedničke egzekutive ja sam dobacio: valjda bi se mogao proučiti sistem Helvetske Konfederacije (Švicarska).«

država bi prema vani ostala kao cjelina, a unutra bi bila bolje uređena i učvršćena. Tako bi se najprije mogla uspostaviti »redovna uprava«, koja je poremećena nakon 1918.⁶¹

Prelazeći na problem teritorijalnog razgraničenja Radonić je izrazio mišljenje da bi to pitanje bilo lakše riješiti između Hrvatske i Slovenije, dok bi između Srbije i Hrvatske to bilo teško. Smatrao je da bi razgraničenje moglo biti izvedeno tako što bi Hrvatska obuhvaćala: Hrvatsku, Slavoniju, Dalmaciju do Neretve, bez Srijema, ali bi se kao kompenzacija dala Baranja i sjeverni dio Bačke sa Suboticom. Od Bosne bi se Hrvatskoj dao sjeverozapadni dio do Vrbasa, da bi se mogla izgraditi unaska željeznica. Ostalo područje istočno od navedene granice sačinjavalo bi Srbiju.⁶²

Radonić je zamolio da mu Trumbić iznese svoje mišljenje o dualizmu, ali je on to odbio, ističući da bi bilo važno znati šta o tome misli srbijanska opozicija, da li bi ona to prihvatila, da li je o tome raspravljala.⁶³ Nato je Radonić izričito naglasio da je to samo njegova lična misao i da nije ni od koga ovlašten. Primijetio je da političari u Beogradu ne razumiju takve probleme, jer se njihovo mišljenje kreće u krugu centralizirane države. Zato je izrazio mišljenje da bi u slučaju eventualnih pregovora bilo dobro da učestvuje i netko od Srba iz Vojvodine, jer oni shvaćaju gledišta Hrvata.⁶⁴ Na Radonićevo ponovo insistiranje da iznese svoje mišljenje Trumbić je odgovorio:⁶⁵ »Moje je lično mnijenje, koje nikoga ne veže, da bi srbijanske stranke imale se složiti u nečemu konkretnom, u fundamentalnim mislima i načelima novog državnog uređenja. Tako bi se znalo, da imaju jasno stanovište i da su se u njemu složile i prema tome da sačinjavaju u tom pravcu jednu političku cjelinu koja predstavlja [Srbiju?]. Kod nas naprotiv Hrvata u tom pravcu sve je gotovo: svi su Hrvati zajedno pod jednim vodstvom a to je pod vodstvom Dr. Mačeka.⁶⁶ Izvan ove narodne cjeline nema stranaka, ima samo onih koji su išli sa reži-

⁶¹ Radonić je rodom iz Bačke, a već 30 godina, primjećuje Trumbić, živi u Srbiji. Trumbić se složio s tim da je uprava nakon 1918. u prečanskim krajevima (izuzimajući djelomično Bosnu, koja nakon 1918. nije bila toliko administrativno razbijena) bila upropaštena, ističući to naročito za Hrvatsku, koja je bila najviše izložena raznim administrativnim podjelama.

⁶² U slučaju da se ne prihvati dualizam Radonić je govorio o federaciji, pri čemu bi bile ove jedinice: Slovenija, Hrvatska-Slavonija, Bosna-Hercegovina, Makedonija, Crna gora itd, kako je Trumbić zabilježio.

⁶³ Trumbić primjećuje da mu je o problemu dualizma otprilike odgovorio: »Dualizam, to je jedna ideja, koja sa primjerom A[ustroj]-U[garske] izražena je dovoljno: dvije samostalne državne zajednice, koje pod zajedničkim vladavcem stvaraju jednu takozvanu realnu uniju.«

⁶⁴ »Uopće kad smo došli na ovo pitanje srbij[anske] opozicije, on je stao da uzmiče tako da se očito vidi ili da je samo htio razgovarati ili da je sa pitanjem Dualizma, dotično federacije, autonomije [htio] sondirati moje raspoloženje naročito u pravcu da li sam ja i Maček za odvajanje potpuno Hrvatske od države, kako je u početku bio nabacio preko Mačka i mene.«

⁶⁵ Radonić je tražio Trumbićevo dopuštenje da može zabilježiti njegove riječi.

⁶⁶ Trumbić dodaje da je Radonić tu »napravio usklik i pita je li tako, na što sam mu ja dao najformalniju potvrdu, ne samo za ovu Hrvatsku nego za sve Hrvate u svim krajevima.«

mom i time se iz naroda izdvojili. Drugo, kažem ja, mogu vas uvjeriti, Hrvati neće, kao do sad, srbijanske vlasti u svojoj kući, iz Hrvatske moraju ići, u njoj nemaju nikakva prava [...] Ovo je pretpostavka da se uopće može doći do razgovora [...] Sporazum je potreban svima, od koristi svima, ali između slobodnih činilaca, na jednakoj nozi, a ne između gospodara i podčinjenih. To je već bilo 1925, pa je propalo i donijelo velike štete. Toga više ne smije biti.«⁶⁷

Ovi podaci iz Trumbićeva razgovora s Radonićem omogućuju da se dobije uvid u neke Trumbićeve stavove, mada on svoje misli očigledno nije sasvim otvoreno i do kraja iznosio. I koliko se to odnosi na utvrđivanje Trumbićevih stavova, manje je važno pitanje da li je Radonić došao u svoje ime ili s ciljem da se o Trumbićevim gledištima informira za potrebe drugih faktora, što se inače ne može pouzdano utvrditi. Nema sumnje da je Trumbić svoje odgovore, kao što je to činio i u drugim sličnim prilikama, iznio u uvjerenju da njegove riječi nisu namijenjene samo Radoniću.⁶⁸ Radonić je ponovo došao u Zagreb na početku svibnja 1932, ali je taj put opširnije razgovarao s Mačekom, dok je s Trumbićem izmijenio samo nekoliko informacija.⁶⁹

6. Glasovi o pripremi atentata na Trumbića

Kod Trumbića je 29. III 1932. došla jedna osoba⁷⁰ s vijestima da je toga dana u zgradi policije u Zagrebu stvoren zaključak da se Trumbić, Maček i Pernar ubiju. Ubojstvo treba da izvrše članovi »Mlade Jugoslavije«. Određena su, navodno, četiri detektiva koji bi trebalo da pripreme teren i zametnu trag atentatorima. Poimenično je naveo policijske činovnike koji su bili prisutni dogovoru. Izjavio je da je informacija »najozbiljnija, i o njoj ni malo ne sumnjam, da je istinita«. On je iz istog izvora dobio svojedobno informaciju i o Šuflaju, na koga je atentat izvršen u veljači 1931. Kad je tu informaciju saopćio Šuflaju, taj joj nije pridavao važnosti. Slučaj sa Šuflajem još ga više utvrđuje u uvjerenju da su informacije o atentatu na Trumbića i dr. pouzdane. »Zašto mislite«, primijetio je Trumbić, »da bi takova nešto htjeli da izvrše: ubiti tri čovjeka! To bi moralo potresti javno mnijenje i to oni, koji bi to odredili, sami bi morali znati?« Neizvjesno je da li bi se mogli zamesti tragovi atentata. Informator je izrazio mišljenje da se pomenutu trojicu želi ukloniti

⁶⁷ Spominjući neke svoje sugestije koje je davao kralju u vrijeme donošenja Vidovdanskoj ustava, Trumbić je nastavio o negativnim iskustvima nakon 1918: »Danas je to iskustvo od ovih 13 godina, koje se ne može zaboraviti. Nema više nimalo povjerenja. Ništa se danas ne može više polagati ne samo na riječ, nego ni na zakon. Vidilo se kako sve to nije nikakva garancija. Iz Beograda sve što se radilo, činilo je da se simpatije gase i da se rađa nepovjerenje Hrvata prema Beogradu.« »Što se uglavi tko će zajamčiti da će se držati? Nema za to garancije, nego samo jedna a ta je: vlast u svojoj ruci u svojoj kući. Srbijanci neka idu iz naše zemlje, i kad se nama vrati sloboda, onda na jednakoj nozi moći se će razgovarati i zaključiti.«

⁶⁸ Trumbić je o tom razgovoru zabilježio: »Po svemu izgleda da je ovaj razgovor bio za Dr. Radonića samo informativan i valjda glavno zato da vidi moje raspoloženje, obzirom na to što se više puta čulo da sam ja najnepomirljiviji.« (V. Zbirka Trumbić, bilj. od 31. III 1932, o razgovoru s prof. J. Radonićem, nereg.).

⁶⁹ Usp. Boban, Odnosi do marsejskog atentata, 190—192.

⁷⁰ U svojim bilješkama označio je samo inicijale S. M.

u nadi da bi se s drugima moglo lakše postići sporazum. »Sve to razumijem i uzimljem ozbiljno, ali mi je nedovoljno da bi mogao držati vjerojatnim. Ubiti tri mirna čovjeka, koji nikome nisu na putu, niti što traže, jedino iz ovakovih političkih razloga, što bi svakom kod kuće i u svijetu bilo jasno, pa zamesti tragove i to jedino zato jer se pretpostavlja da ne bi htjeli pristati na neki akt politički, koji da ne bi odgovarao njihovom uvjerenju, to je i za ove prilike suviše. To bi bio pokolj onako na tašte i to usred jednog uljudnog i pitomog grada, kao što je Zagreb, koji je kao takav i poznat! Hvala vam na vašoj brizi, ali mi se čini nevjerojatno« — komentirao je Trumbić. Informator je pri odlasku s osobitim naglaskom dodao: »Čuvajte se!«, te je Trumbić na kraju zabilježio: »Cijeli razgovor, a na osobit način ovaj zadnji usklik, ostavio mi je ozbiljan utisak.«⁷¹

Slične informacije Trumbić je zatim dobio i s drugih strana. Nekoliko dana kasnije obavijestio ga je Maček da je upozoren od jednog člana »Mlade Jugoslavije« o pripremi atentata na njega i Trumbića.⁷² Zatim ga je na to upozorio dr M. Dečak, koji nije naveo izvor informacije, istakavši samo da informacija potječe od osobe koja se nalazi u položaju da to može znati.⁷³ Pridajući važnost tim glasovima Trumbić je prihvatio Meštrovićevu sugestiju i posredovanje kod bana I. Perovića da Ministarstvu unutrašnjih poslova uputi molbu za dozvolu nošenja oružja.⁷⁴ Meštrović je upozorio bana na ozbiljnost informacija o atentatu. Taj je te glasove potvrdio, navodeći da je od svojih agenata na Rijeci dobio pismo s podatkom da »neprijatelji zemlje« pripremaju atentat na Trumbića, kako bi na taj način izazvali nezadovoljstvo i nered u zemlji i pokušali na taj način izazvati propagandni efekt u inozemstvu. Perović je obećao da će poduzeti mjere za zaštitu Trumbića i drugih koji su ugroženi.⁷⁵ Meštrović je zamolio i senatora J. Banjanina da o tome hitno obavijesti kralja. Pošto ga kralj nije mogao odmah primiti, Banjanin je to saopćio predsjedniku vlade V. Marinkoviću. Taj je također potvrdio glasove o pripremi atentata, navodeći, kao i ban Perović, da su to planovi »neprijatelja zemlje«.⁷⁶ Kad je Banjanin zatim došao do kralja, taj je iznenađen upitao da li Meštrović i Trumbić vjeruju u takve glasove. Obećao je da će narediti o tom istragu.⁷⁷

Slične informacije Trumbić je dobivao i kasnije, u lipnju i srpnju te je bio pod nadzorom detektiva.⁷⁸ Tih dana izvršen je napad na M. Budaka, koji je tom prilikom bio ranjen. Trumbićevoj ogorčenosti bili su tako dodani novi elementi što je nesumnjivo moralo ostaviti traga i na njegovo lično i političko raspoloženje.

⁷¹ Zbirka Trumbić, bilj. od 29. III 1932, o razgovoru sa S. M., nereg.

⁷² Isto, bilj. od 8. IV 1932, neregistrirano. Spomenuti informator koji je o tome izvijestio Trumbića spomenuo je da je o tome već upoznao Mačeka i Pernara.

⁷³ Isto, bilj. od 12. IV 1932, o razgovoru s dr Dečakom, nereg.

⁷⁴ Isto, bilj. od 14. IV 1932. i 16. IV 1932, o razgovoru s P. Ostovićem, nereg.

⁷⁵ Isto, bilj. od 29. IV 1932, o razgovoru s I. Meštrovićem, nereg.; usp. Meštrović, n. dj., 220.

⁷⁶ Isto.

⁷⁷ Zbirka Trumbić, bilj. od 4. V 1932, o razgovoru s I. Meštrovićem, nereg.

⁷⁸ Vid. isto, bilj. od 6. VI 1932, nereg.; bilj. od 14. VII 1932, o razgovoru s detektivom A. Panićem, nereg.; bilj. od 15. VII 1932, o razgovoru s I. Pernarom, nereg.

7. O jednom Meštrovićevu prijedlogu za preuređenje države i ulozi koju bi u tome imao Trumbić

U jednom razgovoru s Trumbićem Meštrović se žalio na nepostojanje određenog programa.⁷⁹ Smatrao je da je i najradikalniji program bolji nego nikakav; pasivnost nije moguća na dulji rok. Bio je za to da se prihvati program konfederacije (»konkretan program, makar i sa konfederacijom«) — Slovenija, Hrvatska, Bosna-Hercegovina, Srbija — kao opća orijentacija, dok bi se pitanje konkretnog uređenja i pitanje razgraničenja ostavilo za naknadna utanačenja. Dodao je da će »oni u Beogradu na to pobjesniti na prvi mah, ali to ništa ne smeta. Valjda će drugi čas biti mirniji, pa valjda početi i razgovarati. Čuvajući načelo samostalnosti Hrvatske, ipak bi se time kazalo da se hoće ovu državu makar i u formi saveza. Svi će Hrvati biti zadovoljni u duši, pa i oni koji idu sa režimom, jer je svima dodijalo i vide da se ovako ništa ne može postići i da svaki dan prilike kreću na gore. Što je također važno, u stranom svijetu znat će se na čemu smo, a sigurno je da će nas i uzeti u obranu.« Kod nepostojanja određenog programa čini se da su opravdani inače tendenciozni prigovori iz Beograda da Hrvati nemaju programa i da se ne zna kakvi su njihovi zahtjevi, te prigovori da su Hrvati protiv države i da stoga postojeća politika koncentracije vlasti u Beogradu ima opravdanje. A taj prigovor — da Hrvati ne znaju što hoće — često se kao tačan prihvaća u inozemstvu. Zato je potrebno, smatrao je Meštrović, da se prihvati konfederalistička koncepcija, ne samo kao ideja, već i kao program koji u međunarodnom pogledu ne traži rušenje postojeće države, što se inače u inozemstvu ne bi ni odobravalo, jer bi to izazvalo šire komplikacije. »Time će se stvar okrenuti. Kad se ne ruši državu, svak će lako uviditi, što se već i sada zna da su se Srbijanci nametnuli i da ne vladaju niti upravljaju nego dominiraju i nameću svoju samovolju, iskorišćuju materijalno Prečane [...]«. »Stoga on jako insistira na tome da se jedanput kaže što treba«, zabilježio je Trumbić.⁸⁰

Meštrović se zalagao za to da se spomenuti program sugerira Mačeku, što bi trebalo da učini Trumbić. Obrazlažući svoje mjesto u političkom životu Trumbić je odgovorio da on »markira stanovito političko držanje, a aktivno nemam nikakva pozitivnog učešća. Ja kad se rijetko sastanem sa Dr. Mačekom ne ispitujem niti dajem savjete, jer mislim da i ne smijem, kad ja neću nego on i njegovi po svoj prilici nositi odgovornost za takove moje savjete. Stoga ja neću i ne mogu davati Mačku savjete ni za konfederaciju, iako mislim da ako dođe čas da se sa hrvatske strane mora prema događajima nešto pozitivna reći, to bi bilo dobro i jedino to — pošto bi to uključivalo samostalnost Hrvatske, koje se ova ne može odreći, naročito nakon iskustva od ovih 13 godina. Neka se Maček vlada po svojoj pameti, jer će on nositi odgovornost.«⁸¹ Trumbić je zatim nastavio: »Uostalom danas nema smisla govoriti o političkom sporazumu. Čemu to? Kad bi se do toga sporazuma došlo, ostalo bi sve kao što je i sada.

⁷⁹ Trumbić primjećuje da se Meštrović »tuži na srpsku najezdu i na nespособnost političkog zagrebačkog ambijenta, naročito onog kajkavskog elementa. Prigovara što se nije ništa do sada formuliralo od strane nezavisnih Hrvata, drži da je to potrebno da se učini.«

⁸⁰ Zbirka Trumbić, bilj. od 7. IV 1932, o razgovoru s I. Meštrovićem, nereg.

⁸¹ On se pohvalno izrazio o Mačeku i načinu kako taj vodi politiku stranke.

Danas vlada kriza ekonomska, financijska, socijalna i moralna. Nema kredita ni moralnog ni materijalnog. Nestalo je povjerenja. Sve to vrijedi u najvećoj mjeri za naše prilike. S druge strane nema izgleda da bi se uspjelo. Najprije zato, jer nema jednakopravnih partnera. Beograd ima i drži svu vlast, sve u svojim rukama; u Zagrebu nema ništa, Hrvati su bez ikakva prava i osobito bez vlasti, prosti objekt. O pregovorima stoga u pravom smislu riječi ne može se govoriti. Trebalo bi najprije da u Beogradu dođe do uviđavnosti i do odluke da Srbija kao takova, ni Srbijanci nemaju nikava prava svoga u Hrvatskoj. Ovo stanje je samo jedna nametnuta činjenica. Ali na žalost nema nikakva traga da se u Beogradu dolazi do neke uviđavnosti, a još manje do odluke da se Hrvatskoj prizna pravo u njenoj kući. Napraviti kakav fiktivni sporazum značilo bi ponoviti pogrešku 1925. god. Ta se je pogreška teško osvetila, pa se ne može ponovno upadati u nju. To bi bila ne samo nova pogreška, nego upravo smrtni grijeh.⁸²

Meštrović je predlagao da se Trumbić sastane s kraljem, ako se za to ukaže prilika.⁸³ Imao bi mu otvoreno reći da osuđuje postojeći režim »i svu ovu politiku«, istakavši da lično više ne računa na kakvu aktivnu političku ulogu, ali da misli da je jedini način za osiguranje opstanka države prihvatanje konfederacije, »na kojoj bazi da bi se po mojem mnijenju mogla država stabilizirati i konsolidirati« — zabilježio je Trumbić o Meštrovićevu prijedlogu. Pošto mu je Meštrović pričao da je kralj u jednom razgovoru spominjao dva ranija incidenta s Trumbićem, na Bledu i u Parizu,⁸⁴ opravdavao se zbog toga i izrazio sumnju da u Trumbićevoj osjetljivosti leže razlozi njegova opozicionog držanja, Trumbić je napomenuo da ti incidenti nemaju »nikakve važnosti u političkom pravcu, niti taj ili ma kakav drugi lični razlog upliva imalo na moje političko držanje. Ja osuđujem svu ovu politiku samo s objektivnih razloga, sa hrvatskog posebnog kao i sa općeg stanovišta i to moje uvjerenje ne može niko razlozima druge prirode uplavisati.«⁸⁵

⁸² V. nap. 80, bilj. od 13. IV (1932).

⁸³ U vanjskoj štampi spominjalo se tada da se očekuje kraljev posjet Zagrebu, kojom prilikom će kralj pozvati na konsultacije neke političare, među njima i Mačeka.

⁸⁴ U vrijeme dok je Trumbić u studenom 1928. bio u Parizu, boravio je ondje i kralj Aleksandar. Iz kraljeve okoline sugeriralo se Trumbiću da se sastane s kraljem, a prethodno da se upiše u dvorsku knjigu, poslije čega će biti primljen kod kralja. Trumbić se upisao u knjigu, ali kod kralja nije bio primljen. (Krizman, n., dj., 185 i d.)

Meštrović je pričao Trumbiću da se prilikom jednog razgovora prethodne godine kralj interesirao za Trumbićevo zdravlje i materijalne prilike, a kad mu je Meštrović iznio Trumbićeve materijalne teškoće, na kralja je to »jako djelovalo.« Pohvalno je govorio o Trumbićevim zaslugama za narod i državu, kao i za njega (kralja). Izrazio je želju da se Trumbiću pomogne, ali je smatrao da to on ne bi prihvatio. Kad je prilikom drugog razgovora Meštrović odgovorio da nije našao zгодan način za pružanje pomoći Trumbiću, jer bi mu se moralo kazati odakle pomoć dolazi, kralj je bio »vrlo žalostan«. (Zbirka Trumbić, bilj. od 13. IV 1932, o razgovoru s I. Meštrovićem, nereg.).

⁸⁵ »Što se tiče kralja,« zabilježio je dalje Trumbić, »ponavljam kao što sam jednom lane kazao Meštroviću, ni ja ni niko ne može od njega zahtijevati da vodi računa ličnog o pojedinim ljudima, jer ko u politiku ulazi treba da zna da uvijek a naročito u monarhiji pojedini ljudi uzimaju se u obzir prema potrebi, koja je mjerodajna i onda kad ih se odstrani, jer prilike to zahtijevaju, bez obzira na njihove zasluge. Radi se o javnim interesima, kojima su podređeni lični interesi i obziri. Kralj ima svoju odgovornost i svoje kraljevske brige i objektivno govoreći nema niko pravo da ga krivi, ako ga se je hotimice ili nehotice očepilo. To je za mene jasno bilo

Taj je razgovor između Meštrovića i Trumbića vođen u vrijeme kad je Trumbić dobivao informacije o pripremama atentata na njega. Meštrović je pokazivao vidljivu zabrinutost za Trumbića i smatrao da mu doista prijeti opasnost po život. Bio je uvjeren da se Trumbiću ozbiljno zamjera iz Beograda za njegovo političko držanje.⁸⁶ Meštrović je smatrao da opasnost za Trumbića i druge opozicione političare u Hrvatskoj može naročito zaprijetiti u slučaju pogoršanja međunarodnih i unutrašnjih prilika, kada može doći do radikalnog obračuna s političarima iz opozicije u Hrvatskoj, što je on nagovještavao kao neizbježno.⁸⁷ Došao je na pomisao da bi trebalo da Trumbić ode čim prije u inozemstvo i u nekoliko navrata insistirao na tome.⁸⁸ Prilikom jednog puta u London razgovarao je o tom s R. W. (Seton-Watsonom, te su se obojica složili u tome da bi Trumbić trebao otputovati u inozemstvo. Seton-Watson je spomenuo mogućnost da ga Česi pozovu u Prag na liječenje, gdje bi bio gost E. Beneša, ministra vanjskih poslova, ali je Meštrović smatrao da ovaj to ne bi učinio iz obzira prema Beogradu niti bi Trumbić takvu ponudu htio primiti. Govorili su tada i s J. Masarykom, čehoslovačkim poslanikom u Londonu, koji je odgovorio da se ne treba obraćati Benešu, već će on o tome obavijestiti svog oca, predsjednika republike.⁸⁹

Trumbićev put u inozemstvo nije Meštrović zamišljao samo kao bijeg od eventualne opasnosti po život i radi liječenja i odmora, nego mu je nami-

uvijek, jer sam dugo u javnom životu. Ja znam da svijet obično tako sudi, kada neko oponira da to čini iz ličnih razloga, da mu se nije dalo što je želio, ili ga se nije uvažilo i sl. To je obično u svijetu. Kod mene toga nema ni zere. Srbija je zavládala apsolutno sa Hrvatskom i sa cijelom zemljom i od toga Srbijanci ne odustaju. Ali oni ni po svom intelektualnom razvoju, po svojoj administrativnoj sposobnosti, ni po državničkoj uvidavnosti kao ni po moralu političkom nisu tomu dorasli i stoga na tak[av] način ne samo da nema stabilizacije nego se ide nagore i propast jednoga dana je neizbježiva. To oni u Beogradu neće ni da čuju ni razumiju, ne poznaju nimalo nas ni naše prilike, niti mare da ih poznaju; nego deru kožu kao i dosad i ne vode o ničemu brigu nego o tome kako će održati svoju [h]egemoniju i koristi i prednosti koje im daje. Stoga sam ja u opoziciji protiv beogr[adske] politike toliko prije pod režimom vidov[danskog] ustava koliko pod ovim režimom. U tom pravcu prije i sada ista je politika kao i moje držanje prema njoj. U pogledu moje aktivnosti, ja sam na hrvatskoj strani, jer je to moja dužnost uopće kao Hrvata, kojima se čini grdna nepravda bez obzira na to jesu li se oni dobro ili nisu dobro vladali. Takove eventualne njihove pogreške ne mijenjaju ništa na stvari niti ublažavaju odgovornost njih u Srbiji. Ali to moje držanje ima skoro isključivo politički značaj, jer ja prema mojim godinama i prema talasanju događaja u vremenu ne računam na kakvu znatnu aktivnost u našoj politici, tim više što će se ovo stanje reakcionarne vladavine, bez ikakve slobode produžiti.« U bilješci zatim slijedi ono što je Trumbić odgovorio Meštroviću o tome da Mačeku sugerira prihvatanje programa konfederacije (nap. 82).

⁸⁶ U jednom razgovoru s Trumbićem iznio je svoj dojam da se u Beogradu smatra kako je Maček »mekan«, da bi ga se moglo dobiti za sporazum, ali na njega djeluje Trumbić i zato se njega boje više nego Mačeka. Također se smatra da sve što iz zemlje dopijeva u stranu štampu a nepovoljno je za režim dolazi od Trumbića. (Zbirka Trumbić, bilj. od 7. i 29. IV 1932, o razgovoru s I. Meštrovićem, nereg.)

⁸⁷ Isto.

⁸⁸ Ako bi bilo teškoća za odlazak, predlagao je da traži putnicu radi izleta na brodu »Kraljica Marija«, nakon čega bi mogao otputovati kamo želi. Predlagao mu je da ženu ostavi u Splitu, ali je Trumbić odmah istakao da se od žene ni u kom slučaju ne bi odvajao.

⁸⁹ Trumbić je pretpostavljao da je iznos koji mu je pismeno ponudio Seton-Watson došao od te strane, tj. od predsjednika Masaryka preko njegova sina J. Masaryka. (Zbirka Trumbić, bilj. od 29. IV 1932, o razgovoru s Meštrovićem, nereg.)

jenio i aktivnu ulogu. Naime, smatrao je da »ako dođe do odlučna časa pozvani faktori na strani imat će s kime da razgovaraju«. Trumbićeva uloga bila bi osobito važna i zato da bi se spriječila mogućnost da se kao predstavnik opozicije u inozemstvu nametne Pribićević, »najopasniji od svih emigranata«, koji bi mogao »jako naškoditi«, igrajući ulogu sličnu onoj koju je igrao 1918.⁹⁰ »Sumnjajući valjda«, zabilježio je dalje Trumbić o Meštrovićevu prijedlogu, »da se ja bojim da bi se mogao naći pred onima koji su me poznavali za vrijeme rata i na konferenciji mira u kontradikciji sa samim sobom, on je htio da mi rasprši te eventualne bojazni sugerirajući mi ovako. Ti ćeš nastaviti radom Jug[oslavenskog] odbora, koji je išao za tim da se Srbi, Hrvati i Slovenci ujedine u jednoj državi na temelju slobode i ravnopravnosti tako da bi svi mogli naći bolje uslove sigurnosti, prosvjete, blagostanja i napretka nego li prije rata, razdvojeni u više država i većinom pod tuđom vlasti. Ali iskustvo ovih 13 godina od osnutka zajednice, dokazalo je da Srbijanci neće ni da čuju za ravnopravnost nego nametnuše svoju hegemoniju i od nje ne odustaju tako da su stvorili jedno stanje koje je nepodnošljivo i koje će konačno dovesti do rasula i teških borba koje će ugroziti i opći mir. Stoga silom prilika i krivnjom Srbijanaca, Hrvati moraju tražiti svoju državu da sačuvaju svoju egzistenciju. To treba postići mirnim sredstvima, dotično da jači faktori to nametnu Srbiji. Da se ne remeti međunarodni red više nego je potrebno, moći će se očuvati stanovita veza između Hrvatske i Srbije, ali na bazi samostalne i slobodne volje svake strane.« Meštrović je izrazio uvjerenje da će Trumbić u Engleskoj dobiti podršku.⁹¹

Iz Trumbićevih bilježaka ne vidi se određeno što je konkretno mislio o Meštrovićevu prijedlogu. Meštrović spominje u svojim memoarima da je Trumbiću, da bi ga »malo izvukao iz apatije, a donekle i iz nesigurnosti«, sugerirao da otputuje na liječenje i odmor u Karlové Vary, te u tom smislu pisao Benešu. On, međutim, ne spominje svoje prijedloge o preuređenju države, o tome što je Trumbić trebalo da učini u zemlji, kod Mačeka i kralja, te o Trumbićevoj političkoj misiji u inozemstvu.⁹²

8. Trumbićev razgovor s A. Evansom

Sredinom 1932. Evans je posjetio više mjesta u Jugoslaviji u vezi s naučnim istraživanjima. U Zagrebu se sastao s Trumbićem s kojim se dobro poznao otprije, iz vremena prvoga svjetskog rata.⁹³ Izjavio je Trumbiću da je

⁹⁰ »ponavljajući valjda događaje 29. X 1918.« određenije precizira Trumbić u svojoj bilješci.

⁹¹ Zbirka Trumbić, bilj. od 29. IV 1932, o razgovoru s Meštrovićem, nereg.

⁹² Meštrović, n. dj., 221.

⁹³ U toku prvoga svjetskog rata trojica istaknutih Engleza, W. Steed, R. W. Seton-Watson i A. Evans angažirali su se u rješavanju jugoslavenskog pitanja. Tom su se problematikom bavili i kasnije, a sada, u vrijeme šestojanuarskog režima pratili su prilike u Jugoslaviji istupajući kritički prema režimu. U jednom razgovoru s Trumbićem, I. Jukić, tada službenik u jugoslavenskom poslanstvu u Londonu, izjavio je da spomenutoj trojici naročito Nijemci prigovaraju da su se zalagali za rušenje Austrije i stvaranje novih država koje sada nisu sposobne za život. Zato ta trojica žele da se te zemlje konsolidiraju i zato se tako kritički i odnose prema režimu u Jugoslaviji. Napomenuo je da je najviše angažiran Seton-Watson, koji je najviše pisao o problemu

čuo kako se u Parizu misli da bi se Jugoslavija razdjelila; stvorile bi se dvije države, Srbija i Hrvatska sa Slovenijom (»Uspomene na Ilirske provincije«), jer postojeće rješenje više nije moguće.⁹⁴ O granicama nije govorio određenije. Hrvatska bi se približila Austriji, ali nije precizirao da li samo ekonomski, ili i uže. Smatrao je da bi Francuska imala nad tim rješenjem protektorstvo. Objasnio je da to nije stav francuske vlade, ali da to potječe iz Quai d'Orsaya. Nije udovoljio Trumbićevoj molbi da tačnije precizira izvor informacija. Smatrao je inače da su te kombinacije nemoguće jer bi to značilo jačanje francuskog utjecaja, čemu bi se usprotivila Italija, a ni u Beogradu ne bi se prihvatilo to rješenje.

Na Evansovo pitanje Trumbić je odgovorio da o tom planu ništa nije čuo, »a što se tiče same stvari, iako ju ne smatram vjerojatnom, držim da nije nemoguće, to jest da mislim da bi se mogli naći složni Pariz, Rim i Beograd u samoj ideji, bez obzira za sada na detalje«. Smatrao je da bi Francuskoj takvo rješenje odgovaralo, jer bi se takvom kombinacijom spriječio Anschluss Austrije i onemogućilo širenje Njemačke na jug. Za to bi bila zainteresirana i Italija, jer ona u Jugoslaviji vidi opasnost za sebe, naročito otkad je ona u vojnom savezu s Francuskom, te želi njeno razbijanje. »U Beogradu pak ima mnogo i mnogo amputaša, koji drže da je sve zlo od toga što Hrvate ne mogu »urazumiti«, pa bi pozdravili kada bi ih se moglo sa Slovencima riješiti i stvoriti Veliku Srbiju sa B[osnom] — H[ercegovinom], južnom Dalmacijom, Srijemom i Vojvodinom. A kada bi se ova tri faktora [Pariz — Rim — Beograd; Lj. B.], koja su direktno interesirana, složila, ostali svijet bi lako dao svoj blagoslov.«

Evansa je iznenadilo Trumbićevo izlaganje i zato je ovim informacijama pridavao veću važnost. O svemu je pričao i Meštroviću i M. Čurčinu, koji su mu također iznijeli isto mišljenje kao i Trumbić. »Pače Čurčin«, zabilježio je Trumbić, »koji je bio nekoliko dana u Beogradu, donio je u tom smislu novih impresija. Sad pak saznajem, da ima čak komisija, koja študira i na licu mjesta, koja bi se linija mogla povući između Hrvata i Srba.«⁹⁵

Trumbić je pridavao važnost Evansovim informacijama, nastojeći da mu nametne svoju interpretaciju. Kako je trebalo da Evans navrat i u Split, Trumbić je o razgovoru s njime sastavio promemoriu i poslao je F. Buliću u Split, pretpostavljajući da će Evans i ovdje govoriti o istim informacijama. Dao je uputstvo da se Evansu ništa ne spominje o njegovim razgovorima u Zagrebu. »Mislim da je potrebno«, piše Trumbić, »da mu i Vi potvrdite moje poglede, jer iz ovoga ima da proizađe ono što jest, da su Hrvati ipak najmanje separatisti.«⁹⁶

Jugoslavije. (Zbirka Trumbić, bilj. od 9. VIII 1932, o razgovoru s Jukićem, nereg.) Vid. Lj. Boban, Memorandum R. W. Seton-Watson o prilikama u Jugoslaviji (1936), HZ XIX—XX, 1966—67.

⁹⁴ »da li je to osnova, ili samo misao ili želja«, pitao se Trumbić.

⁹⁵ Kasnije, sredinom ožujka 1939, u razgovoru s knezom Pavlom, J. Jovanović je iznio i ovaj podatak: »Vojska još za vlade kralja A[leksandra] bila za federativno uređenje... ja sam govorio 1932. sa generalom Nedićem kao načelnikom Gl[avnog] Generalštaba, on je meni i kartu pokazivao i dopunjavao banovinu primorsku.« (Arhiv Jugoslavije, Zbirka J. Jovanović, bilj. od 16. III 1939).

⁹⁶ Zbirka Trumbić, Promemoria, bez datuma, nereg. Na kraju Trumbić moli za diskreciju, dodavši da Promemoriu može pokazati Lj. Karamanu, te da je svakako uništi, »jer scripta manent«.

S Evansom su u Splitu razgovarali Bulić i Lj. Karaman. Izjavio im je da je u Jugoslaviji našao »težak položaj i opće nezadovoljstvo«. Objasnio je da njegov dolazak u Jugoslaviju nije imao političke svrhe. U Bosni je razgovarao s dr Spahom i drugim istaknutim muslimanima.⁹⁷ U razgovoru o informacijama koje je saopćio Trumbiću naveo je »izričito« da je o njima čuo na više strana u Sloveniji. Na postavljeno pitanje, da li bi takvo rješenje odgovaralo interesima Francuske, izjavio je da se o takvom projektu u Parizu ne govori niti o njemu tko što zna.⁹⁸ Francuska vlada sigurno ima svoj određeni program o pitanju granica u slučaju eventualne podjele, »mada je u daljnjem razgovoru spomenuo i Bosnu pored Dalmacije, Hrvatske i Slovenije kao dijelove koji bi, kod jedne diobe Jugoslavije, sačinjavali tu Iliriju,« izvijestili su Bulić i Karaman. Oni su stekli dojam da je Bosnu spomenuo samo zato što je ondje zapazio opće nezadovoljstvo.⁹⁹

Informacije koje je Trumbić dao Evansu nisu bile sračunate samo na to da se određeni stavovi sugeriraju samom Evansu, nego je Trumbić vjerojatno pretpostavljao da će ove informacije doći i do službenih faktora u Londonu. »Ja držim,« pisao je Trumbić Buliću, »a tako misli i Meštrović, da je ovo njegovo putovanje vrlo *važno*. Prije njegova dolaska došlo je pismo koje je informiralo, da će doći u kontakt samo sa svojim starim znancima i prijateljima. Može biti da hoće za engleski račun da provjeri gornju tezu.«¹⁰⁰ I. Jukić je Trumbiću pričao da je Evans po povratku bio u Foreign Office-u (ne zna da li je bio i pred odlazak u Jugoslaviju). Iz Jugoslavije je došao »sa nepovoljnim izvješćem« i u tom smislu vjerojatno referirao i u Foreign Office-u.¹⁰¹

Kratko vrijeme nakon Evansova odlaska Trumbića je potražio Henri Pozzi, s kojim se nije poznao. Hvalio se Trumbiću o svojim vezama sa svim glavnim ličnostima francuske štampe, s francuskim službenim faktorima i istaknutim političarima, s onima koji su prije ili tada bili na vlasti, spomenuvši napose svoje poznanstvo s predsjednikom E. Herriotom, kome će referirati o svom putu. Spomenuo je da je bio kod kralja Aleksandra i gen. Živkovića u prosincu 1931. Sada je došao da se informira o prilikama u Jugoslaviji, naročito u vezi s padom Marinkovićeve vlade, što je u Parizu izazvalo iznenađenje. Na Trumbićevu molbu govorio je o prilikama u Francuskoj. Spomenuo je da prijeti opasnost od iznenadnog talijanskog napada na Francusku. Osvrćući se na politiku Beograda kritizirao je tobožnje namjere da se napadne Bugarska i svrgne kralj Boris, što Francuska ne odobrava.

Pozzi je izjavio da će u slučaju ako mu Trumbić pruži zatražene informacije upotrijebiti razgovor s njime kako Trumbić želi, bilo da to učini navo-

⁹⁷ U samom početku, žaleći se na razvoj prilika u Jugoslaviji, izjavio je: »Non voglio vedere la dissoluzione della Jugoslavia,« s čime se složio i Bulić, dodavši »da zato treba da se iz temelja promijeni postupak s Hrvatima i da se drugačije uredimo«. Evans je više puta ponovio da »Belgrado non vuole ancora accordare libere elezioni,« ne želi izići u susret niti mijenjati politiku.

⁹⁸ Kao što se primjećuje, Evans je Trumbiću drugačije govorio o izvorima spomenutih informacija. Da li se radi o tome da s Bulićem i Karamanom nije želio ni onoliko određeno govoriti o stvarnoj pozadini tih informacija koliko je to učinio u razgovoru s Trumbićem?

⁹⁹ Zbirka Trumbić, bilj. od 21. VI 1932, nereg.

¹⁰⁰ Isto.

¹⁰¹ V. nap. 93.

deći njegovo ime ili ne spominjući ga. Izričito se interesirao za stvarnu ulogu i oslonac koji ima V. Radić, sin S. Radića, koji se u Parizu javno hvali kako će on biti predsjednik hrvatske republike. Obećao je da će Trumbićevo ime zadržati u diskreciji, a uz njegovo dopuštenje saopćit će to predsjedniku Herriotu.¹⁰²

Iz Trumbićevih se bilježaka ne vidi da li je kakve informacije Pozziju dao niti što mu je odgovorio. Nešto kasnije primio je o Pozziju nepovoljne informacije.¹⁰³ U Parizu je Pozzi 1933. objavio knjigu u kojoj je opširnije donio razgovor s Trumbićem.¹⁰⁴ Kvaternik vidi u tim izjavama najrječitiji dokaz Trumbićeve protujugoslavenske orijentacije.¹⁰⁵

9. Oko članka u »Manchester Guardianu«

U okviru studijskih putovanja, dvojica engleskih političara, B. Rajli (Riley) i R. J. Devis (Davies) posjetili su u rujnu 1932. Jugoslaviju. Nekoliko dana su boravili u Beogradu, a zatim u Zagrebu, interesirajući se za hrvatsko pitanje.¹⁰⁶ Potkraj rujna 1932. objavili su u *Manchester Guardianu* članak bez potpisa, u kojem su pored ostalog donijeli Mačekove i Trumbićeve izjave.¹⁰⁷ »Trumbić, prvi ministar vanjskih poslova Jugoslavije i glavni delegat na mirovnoj konferenciji,« kaže se u članku, »vjeruje sada, da bi idealno rješenje hrvatskog problema moglo biti u napuštanju saveza sa Jugoslavenima i u stupanju u savez s Austrijom — uz jamstvo samouprave u financijama, upravi,

¹⁰² Zbirka Trumbić, bilj. od 7. VII 1932, o razgovoru s H. Pozzi-jem, nereg.

¹⁰³ U jednom razgovoru s Matom Vučetićem, šefom Presbiroa kod Poslanstva u Parizu, Trumbić se interesirao za Pozzija, naročito u povodu jednog članka koji je taj napisao a u kojem nepovoljno govori o službenoj politici Beograda. Vučetić je uzvratilo da je to »jedan vrlo pokvaren tip«. Kad je bio u Beogradu, tražio je 10—15 hiljada franaka, ali ih nije dobio. U Sofiji je to, navodno, dobio i u tome je Vučetić vidio razlog za negativno pisanje o politici Beograda. On i slični njemu, pošto se ne mogu afirmirati u Parizu, dolaze kod malih naroda i ondje se hvale svojim vezama i utjecajem. »Čovjek je opasan koga se valja čuvat. U Parizu ne vrijedi ništa« — izjavio je Vučetić. (Zbirka Trumbić, bilj. od 11. IX 1932, o razgovoru s M. Vučetićem, nereg.)

Možda je Trumbić, pošto je o Pozziju dobio nepovoljne informacije, preinačio svoju bilješku o razgovoru s njim, te se ne vidi što mu je odgovorio. Ono što Pozzi donosi, u osnovnim linijama bi moglo odgovarati tadašnjem Trumbićevu raspoloženju, sudeći prema sličnim njegovim izjavama.

¹⁰⁴ Henri Pozzi, *La Guerre revient...*, Paris, 1933, 27 i d.

¹⁰⁵ Kvaternik piše: »Trumbićevo je, dakle, držanje za vrijeme diktature bilo izričito protujugoslavensko. On je to svoje uvjerenje javno manifestirao izjavom francuskom novinaru Henri Pozzi-u. Ona je karakteristična za Trumbićevu političku evoluciju.« (Kvaternik, n. dj., 233—234.)

¹⁰⁶ Suđenje Dr Vlatka Mačeka, Zagreb 1933, 15; R. J. Davies - B. Riley, *The Croats under Yugo Slavian Rule*, october 1933, London, prijepis u Sveučilišnoj biblioteci u Zagrebu.

¹⁰⁷ O Mačekovoj izjavi v. Lj. Boban, *Zagrebačke punktacije, Istorija XX veka*, Zbornik radova IV, Beograd 1962, 340. Istupanje Devisa i Rajlija u britanskoj javnosti bilo je dogovoreno i s Košutićem. Taj, naime, u jednom pismu Pribićeviću, spominjući da su Devis i Rajli bili u Zagrebu, dodaje: »Nakon svog povratka u London ovi će naši prijatelji pokrenuti naše probleme pred brit. političkim krugovima a dogovoreno je, da se s njima vidim u Londonu.« (Pismo Košutića Pribićeviću 28. IX 1932, prijepis kod autora.)

školstvu, u narodnoj obrani, ali uz zajednicu sa stvarima trgovine, prometa i diplomacije itd.« Na pitanje »da li se nebi osamljeno hrvatsko jagnje bojalo mađarskog ili talijanskog kurjaka« Trumbić je navodno negativno odgovorio, obrazlažući to time, što bi velike sile spriječile Italiju i Mađarsku u njihovim eventualnim aspiracijama.¹⁰⁸

Članak u *Manchester Guardianu* izazvao je nezadovoljstvo i srdžbu režimskih krugova, naročito prema Trumbiću.¹⁰⁹ U povodu tog članka objavljen je u *Novostima* uvodnik pod naslovom: »Dvoličnost dra Trumbića.«¹¹⁰ Spomenuvši hram boga Janusa u Rimu, list nastavlja, misleći na Mačeka i Trumbića: »Izgleda kao da su ova dva politička čovjeka mnogo u posljednje vrijeme bila mislima vezana za Rim, tako da su podlegli uticaju Janusa, rimskog božanstva sa dva lica.« »Okrenuti licem inostranstvu njih dvojica su imali smjelosti da ovako govore o njihovoj narodnoj državi, pošto se to svakako slagalo sa njihovim ličnim političkim računima. Ali kad su njihove izjave došle do znanja i u našoj zemlji, dr. Trumbić i dr. Maček okreću drugo lice i igraju igru dvoličnosti. Oni i jedan i drugi složno tvrde, da nisu davali takove izjave. Poriču da su govorili o cijepanju i prisajedinjenju drugim državama i nastoje da dokažu da je ‚Manchester Guardian‘ izmislio njihove izjave.« List nastavlja da se u takvo smišljeno demantiranje ne može vjerovati, jer ugledni engleski list ne bi objavio nešto što nije tačno. Osim toga, Trumbić i Maček nisu redakciji lista uputili nikakav demanti. Iz svega toga treba zaključiti da je autentičnost Trumbićeve i Mačekove izjave izvan svake sumnje. »Očito iz straha od ogorčenja u rođenom narodu i iz straha od suda narodnog sada i Trumbić i Maček žele da se zaklone za demantovanje izjava u istinu danih i već objavljenih u ‚Manchester Guardianu‘. Jedan kukavički gest dostojan samo ljudi sposobnih za ovakve izdajničke izjave protiv rođene zemlje, kakove su ove objavljene u spomenutom engleskom listu. Te izjave ostaju jedan trajan odvratani dokument o izdaji otadžbine.«¹¹¹

¹⁰⁸ Zbirka Trumbić, prijevod, nereg.; Institut za izučavanje radničkog pokreta u Beogradu, arhiv Državnog suda za zaštitu države (dalje samo; DS), 13—15/33, optužnica protiv Mačeka.

¹⁰⁹ Meštrović je Trumbiću prenio da se za njega u Beogradu smatra da daje sve informacije u stranim novinama o prilikama u zemlji. (Zbirka Trumbić, bilj. od 24. X 1932, o razgovoru s Meštrovićem, nereg.)

¹¹⁰ Vreme (br. 3875 od 16. X 1932.) prenijelo je taj uvodnik pod naslovom: »Dvoličnost dr. Trumbića i dr. Mačeka.«

¹¹¹ Novosti, br. 286, 16. X 1932. Na posredan način list zastupa i određeno programatsko gledište, suprotno koncepciji složene države, jer se na kraju uvodnika kaže: »O takvim izjavama dra Trumbića i dra Mačeka naš narod umjet će povesti računa kada i kako bude trebalo. Jer: ‚Otađzbina je vidokrug svih misli‘ — to su riječi koje je pretsjednik francuske vlade Herriot izgovorio 9. o. mj. u Kempstu, održavši svoj veliki govor o historijskim vezama Francuske i Elzasa. Baš u ovom času i baš u vezi sa dr. Trumbićem i dr. Mačekom izjavama veoma je korisno citirati još i slijedeće riječi iz ovog govora Herriota, riječi kojima nije potreban komentar: ‚Nikada u toku njihove historije, naše istočne pokrajine nisu bile smatrane od same Francuske različito od ostalih pokrajina. One nikada nisu bile vezane sa ostalim dijelovima otađzbine jednom federalnom vezom. To znači da su one i bile, da su i sada i da će ostati francuske. Posljednica materijalnog i moralnog amaneta, za koji je odgovorna pred svim generacijama, vlada nikada ne može dozvoliti da bude nanesena ni najmanja povreda jedinstvu i nedjeljivosti Francuske. Više nego ikada mi se držimo čvrsto ovih načela.‘«

Članak u *Manchester Guardianu* izazvao je nezadovoljstvo i kod kralja Aleksandra.¹¹² Ž. Bertić je pričao Trumbiću nakon razgovora s ministrom A. Kramerom, da je Kramer »bio sav bijesan«, te izjavio »da bi on oba [tj. Trumbića i Mačeka; Lj. B.] objesio!« Na pitanje da li se tako misli i u vladi, Kramer je odgovorio potvrdno, dodavši: »Vi Hrvati uvijek se tužite, a evo kakvi ste, pa zašto da vas se ne progoni!«¹¹³ Članak je uzrokovao nezadovoljstvo i zbnjenost u redovima srbijanske opozicije.¹¹⁴

Meštrović se kod Trumbića zalagao za to da se reagira na spomenuti članak i na pisanje domaće štampe. Predlagao je da se zbog članka: *Dvoličnost dra Trumbića* podnese tužba sudu protiv *Novosti* i da se *Manchester Guardianu* pošalje demanti, a da se u isto vrijeme kaže »sve što se ima, tako da se vidi da je demanti zbog točnosti, a ne da se skrivamo. A onda neka rade.« Trumbić primjećuje da se Meštrović više puta navraćao na ta pitanja, »tim više što od mene nije mogao dobiti odgovora«. Smatrao je da Meštrović na tome insistira iz dva razloga: 1. zbog toga što strahuje za samog Trumbića, a vjerojatno i zbog ličnih razloga, jer mu je bilo neugodno što s Trumbićem održava veze; 2. najvjerojatnije mu je tu misao, smatrao je Trumbić, sugerirao ban Perović, a Meštrović se obvezao da na to nagovori Trumbića. Meštrović je spomenuo da bi program koji bi Trumbić iznio u demantiju sadržavao i zahtjev da se Hrvatskoj dade »autonomija«.¹¹⁵

Maček je smatrao da ne treba ništa poduzimati ni u vezi sa spomenutim člankom u *Manchester Guardianu* ni u vezi s onim što je napisano u *Novostima*, a što su prenijeli i neki drugi listovi. »Ispravljati ne možemo ni jedno ni drugo. Značilo bi da se savijamo. Tužiti pak sudu novine radi napadaja, ni govora. Sud ne daje garancije, a u novinama bi izišlo samo ono što bi cenzura dozvolila. Ništa time ne bi dobili, nego jedino da damo priliku da nas i dalje napadaju.«¹¹⁶ U razgovoru s Trumbićem objasnio je da su njegovi razgovori s Devisom i Rajlijem netačno prikazani u *Manchester Guardianu*. S Devisom, izjavio je, nije ni razgovarao o političkim problemima, nego uglavnom o pitanjima sela kao socijalnom problemu. S Rajlijem je razgovarao u dva navrata, u

¹¹² Tih dana bio je u audijenciji kod kralja Đ. Paunović. Meštroviću je pričao da je kralja našao loše raspoloženog. Kako je Meštrović prenio Trumbiću, Paunović mu je izjavio da se kralj »počeo podavati piću, a puši cijeli dan. On je stao larmati protiv svakoga. Eto ja sam svemu kriv. Jeste li vidjeli i *Trumbića*, ali ja ne dam cijepat državu.« Kad mu je Paunović primijetio da navodna Trumbićeva izjava vjerojatno nije tačna, kralj je uzvratio da je *Manchester Guardian* najozbiljniji list u Engleskoj, te da ga svi njegovi savjetnici uvjeravaju da je Trumbić takav. (Zbirka Trumbić, bilj. od 24. XI 1932, o razgovoru s I. Meštrovićem, nereg.) Kad se Ž. Bertić kod Švrljuge interesirao što »gospodar« (tj. kralj) misli o Trumbićevu intervjuu, Švrljuga mu je odgovorio da nije bio kod kralja, »ali da je čuo da je bijesan na Trumbića« (isto, bilj. od 31. X 1932, o razgovoru sa Ž. Bertićem, nereg.).

¹¹³ Isto, bilj. od 31. X 1932. Ban Savske banovine I. Petrović izjavio je u razgovoru s Meštrovićem da ne vjeruje da bi Trumbić mogao dati takav intervju (isto, bilj. od 24. XI 1932).

¹¹⁴ U razgovoru s Trumbićem Bertić je izjavio da je to »u Beogradu bila bomba, bili su potišteni, pa su kazali da kako je moguće da se s njima (Hrvatima) radi. Međutim kad su došle novine, vidili su da nije onako kako je govoreno i da se može drugčije tumačiti tim više što nije nikakav dopisnik potpisan.« (Isto, bilješka od 31. X 1932.)

¹¹⁵ Zbirka Trumbić, bilj. od 24. X 1932, o razgovoru s Meštrovićem, nereg.

¹¹⁶ Isto, bilj. od 28. X 1932, o razgovoru s Mačekom, nereg.

Kupincu i u Zagrebu. Razgovor se vodi preko tumača, nevezano, u prisustvu više osoba. Rajli mu nije objasnio da će pisati u *Manchester Guardianu*, nego ga je samo upitao da li može objaviti ono o čemu su razgovarali, općenito, ne navodeći što konkretno želi objaviti.¹¹⁷ Kasnije, na saslušanju u policiji i u istražnom postupku, Maček je također tvrdio da razgovor s njime nije vjerno prikazan.¹¹⁸

U povodu članka u *Manchester Guardianu* Trumbić je bio saslušan kod policije u Splitu. U zapisnik o saslušanju izjavio je da nije primio »nikakva dopisnika spomenutog engleskog lista niti mu davao one ili drukčije izjave za taj list«. Zatim je nastavio: »Znam ovo: Da se je pronio kod nas neki glas o jednoj kombinaciji političkoj i ekonomskoj po kojoj bi Austrija i Hrvatska imale da dođu između sebe u stanovite veze. Ova ideja, kako se čulo, bila bi iz nekog Francuskog izvora, ali naravno ne službeno.¹¹⁹ Takva kombinacija može da čini utisak kao nešto što bi naišlo na simpatije u Francuskoj zbog poznatog pitanja Anschlusa. Ta vijest dovodi se u vezu sa pitanjem podunavskim, koje je danas na dnevnom redu evropske diplomacije. Obzirom na važnost toga pitanja, kako se to i u novinama vidi, rađaju se razne kombinacije jedna od tih može valjda da bude i ona koju sam sada spomenuo. Da li sam ja s kim, ko je eventualno mogao izvijestiti Manchester Guardian razgovarao, i napomenuo mu u razgovoru o pomenutoj kombinaciji, ne mogu se sjetiti ali neću isključiti mogućnost.¹²⁰ Jer čim sam ja ovo pročitao iz engleskog lista, došlo mi je na pamet da ako izvještaj toga lista može stajati u kakvoj vezi samnom, to može biti samo, ako sam ja komu strancu ili domaćem čovjeku u razgovoru ovo napomenuo kao ideju ne moju nego tuđu koja se pojavila.

U slučaju da sam ja s kim o tome razgovarao, a osobito ako je to bio stranac, a naročito Englez, vrlo je vjerojatno, da ne rečem i više, da je taj čovjek pobrkao i netačno odnio u glavi ono, što sam mu ja eventualno mogao reći o Austro-Hrvatskoj kombinaciji i dao u novine nešto što meni ne pripada ni kao ideja ni kao detalj.«¹²¹

Sugestije za demantiranje pomenutog članka, koje mu je Meštrović davao, Trumbić je u početku, kao što je spomenuto, odbijao, ali ih je najzad ipak djelomično usvojio. U opširnijem napisu koji je spremio u povodu članka u *Manchester Guardianu* upozorio je na netačnosti u interpretiranju svojih stavova, iznio historijat i osnovne probleme hrvatskog pitanja i označio u čemu se sastoji program za rješenje toga pitanja.¹²²

¹¹⁷ Isto.

¹¹⁸ Boban, Zagrebačke punktacije, 340.

¹¹⁹ Trumbić ovdje očigledno misli na informacije koje je dobio od A. Evansa (v. str. 25—26). Na početku listopada on je tim informacijama u jednom razgovoru obavijestio A. Korošca, u povodu članka u *Manchester Guardianu*. Obavještenje o Evansovim informacijama Korošca je »mnogo zanimalo«. (Zbirka Trumbić, bilj. od 4. X 1932, o razgovoru s A. Korošcem, nereg.).

¹²⁰ U *Manchester Guardianu* nije bio naveden autor članka.

¹²¹ Trumbić je na kraju izjavio: »Sve ostalo našto se odnosi ovaj izvještaj engleskog lista ja nisam kazao nikomu i isključujem da sam ja to mogao reći.« (Zbirka Trumbić, prijepis zapisnika od 13. X 1932, nereg.)

¹²² Ovaj opširni tekst bio je zamišljen kao uputstvo na osnovi kojega je trebalo u Londonu demantirati netačnosti u *Manchester Guardianu* i na pogodan način upoznati englesku javnost s osnovnim problemima hrvatskog pitanja i prilikama u Jugoslaviji. U *Napomeni* uz jedan primjerak tog teksta stoji: »1. U početku priloženog

U početku napisa, upozoravajući da je u članku *Manchester Guardian*a razgovor netačno prenesen, Trumbić konstatira: »Tako na primjer što se tiče one točke, koja se odnosi na eventualni savez između Austrije i Hrvatske, podpisani Trumbić može biti da je o tome govorio i sa Vašim dopisnikom, jer je ta vijest doista kolala u Zagrebu; ali to nije njegova ideja, nego ideja iz fran-cuskog izvora, iako neslužbenog, u vezi sa podunavskim problemom, koji je na dnevnom redu međunarodne politike.« Zatim Trumbić prelazi na prikaz historijata i glavnih problema hrvatskog pitanja. Njegova osnovna misao jest da je od ujedinjenja uspostavljena hegemonija Srbije nad ostalim dijelovima države, hegemonija koja je postojala već u parlamentarnom razdoblju »i danas pod diktaturom još silovitije«. On nastoji afirmirati zaključak da se problem hegemonije ne svodi na pitanje odgovornosti pojedinaca. »Kad se kaže,« piše on, »da ovom državom upravlja, iskorišćuje je, nekoliko familija u Beogradu, to može donekle da stoji; ali ipak i pored toga Srbija kao takova ne može se otieti kolektivnoj odgovornosti,« pri čemu Trumbić izuzima nersrpsko stanovništvo u Srbiji. On navodi razloge koji pobuđuju opće nezadovoljstvo u zemlji, a pored tih Hrvati imaju i posebne razloge, prvenstveno nacionalne prirode, da budu još i više nezadovoljni s postojećim stanjem. Ilustrira to primjerima iz financijske, privredne i vanjske politike, prosvjete, kulture, utjecaja u vojsci i na vlasti i dr. Pri tom mu je osnovna misao da Hrvati imaju samo dužnosti, a nikakva prava. Osvrćući se na proglašenje kraljeva ličnog režima od 6. januara 1929. napominje da su Maček i Pribićević u audijenciji 4. i 5. siječnja tražili reviziju Ustava i uspostavu državno i kulturno historijskih individualiteta, s posebnom zakonodavnom i izvršnom vlašću, te ističe da je takav program odražavao umjerenost zahtjeva opozicije. Ni sam Ustav nije se dovodio u pitanje nego se samo zahtijevala njegova revizija i to inicijativom kralja, dakle redovnim postupkom koji je i u Ustavu predviđen. »Revizijom, a ne ukidanjem ustava, tražilo se samo reforme državnog uređenja,

sastavka opovrgavaju se, u zgodnoj formi, netačnosti, koje se nalaze u članku *Man[chester] Guardian*a od 30. IX. To je potrebno najprije stoga, što najvažnije stavke iz naših razgovora nisu doista točne, a zatim su nabačene na takav način, da izgleda da se hoće pod svaku cijenu cijepati ovu državu na više njih, o čemu neće u Engleskoj da čuju. Ako bi se išlo u Eng[lesku] trebalo bi, prije nego bi se išta dalo u štampu, sastati se sa dotičnim dopisnikom da stvar razjasni i sporazumno uredi. Treba također viditi i brošuru, koju se čuje da su već izdala ona dva engl[eska] zastupnika u svom putu ovamo i da je jedan primjerak stigao u Zagreb. [V. nap. 106]

Potrebno je da se spomene i novinarska kampanja protiv nas, jer osim ostaloga, to nameće neku dužnost listu, da nam otvori stupce da uzmognemo iznijeti svoje autentične poglede o istom predmetu, koji u isto vrijeme mogu da objasne i sam članak od 30. IX.

2. Poslije toga crtaju se u prilogu prilike u Jugoslaviji tako da engl[eska] publika dobije sliku o stanju u njoj i da upozna uzroke nezadovoljstva Hrvata, tj. hrvatsko pitanje. Iz opisa toga stanja ima da slijedi po sebi opravdanost zahtjeva za samostalnost kao posljedica prava Hrvata i suviše jedina nužna obrana od daljnjeg stradanja.

Ovaj sastavak je samo jedna osnova sa glavnim podacima, koji imaju poslužiti kao elaborat, iz kojega bi se vidilo tek u Londonu, eventualno i nakon savjetovanja, što i koliko bi se moglo objelodaniti. Ja na ovoj osnovi sastavljam jedan kraći članak, da bi se mogao lakše objelodaniti valjda u samom *M. Guardianu*.

U priloženi elaborat može se umetnuti i drugih stvari i osobito istaknuti, u vezi sa promjenom vlade, što znače autonomije i federacije, koje se sada bacaju u javnost, a sa kojima bit će se na čistu ukratko.«

namijenjeno, po mnijenju predlagača, konsolidaciji države.« Ostalo se, dakle, na terenu legalnosti, sa zahtjevima lojalnim, bez traga separatizma. »Zaključak je ovaj: da je kralj napravio državni udar zbog *hrvatskih* zahtjeva za autonomiju. Ovime je konkretno određen odnos kralja Aleksandra prema Hrvatskoj: kralj smatra *atentatom na integritet* države zahtjev za autonomijom i to takovom, koja bi vratila Hrvatskoj samo jedan dio njenih *prava* u okviru ove države! Pravi dakle cilj državnog udara od 6. siječnja 1929., da se i ovakovi zahtjevi hrvatskih stranaka suzbiju i onemoguće.« Diktatorski režim nastavljen je i nakon oktroiranog Ustava od 3. IX 1931. Zemlja se nalazi u krizi u gotovo svim oblastima, od moralne do privredne krize. Trumbić u tome glavnu odgovornost prebacuje na režim: »Opća kriza je uzrok ovoga stanja, ali samo djelomično: glavni je krivac nesposobna, neracionalna, rasipna, korumpirana hegemonistička diktatorska uprava.«

Prelazeći na pitanje kako da se riješi hrvatsko pitanje Trumbić smatra da »u Beogradu neće pristati na nikakvo rješenje, koje neće garantirati, da će se i nadalje državni poslovi dirigitirati i upravljati iz Beograda. U tom okviru oni bi valjda pristali na nekoje reforme, kao na ‚koncesije‘ na polju administracije,« što bi u osnovi značilo nastavljjanje postojećeg stanja. »Ne puštaju iz ruke što su uhvatili. Neće dragovoljno pristati na bilo kakovo uređenje, u kojem bi Srbija ostala ograničena na samo svoje prihode i da Srbijancima budu rezervirana mjesta samo u njihovoj zemlji. Protiv toga bi odma ustali u ime ‚narodnog jedinstva‘ a protiv ‚rasparčavanja države‘.«

Na kraju Trumbić piše: »Na naše tužbe iz Beograda se odgovaralo: prvo, da se ne zna što Hrvati hoće, jer nemaju program te nas pozivlju da kažemo što ‚tražimo‘, a *drugo*, da su Hrvati sa Srbima (pravoslavnima) tako pomiješani da ih se ne može razgraničiti na autonomne teritorije.

Na ovo Hrvati odgovaraju, da je njihov program ovaj: Prvo, da ništa ne traže od Srbije, nego hoće da Srbijanci odu sa vlasti iz njihove zemlje, gdje nemaju nikakvih svojih prava; a *drugo*, da je teritorijalno razgraničenje, u bilo kojem slučaju, moguće, a to je putem konsultiranja naroda, koji svojom slobodnom voljom ima da se izjavi.

Nakon [toga] lako će biti, ako se iskreno bude htjelo, urediti putem slobodnog sporazuma sve odnošaje, ne na bazi hegemonije, nego na bazi slobodne asocijacije interesa na izmjeničnu korist ugovornika i njihovih dobrih odnosa.

Danas se može fundirati država samo na ovom temelju.«

U tom napisu je Trumbić pokrenuo i pitanje tzv. amputacije. Iskustvo je pokazalo, piše on, da je »beogradska hegemonija i sa diktatorskom svemoći nesposobna, da postavi temelje državnoj stabilizaciji bilo po kojim mu drago principima«. U uvjerenju da su za tu nestabilnost krivi Hrvati, u Beogradu oživljava stara ideja: »*osloboditi se Hrvata*«, u iluziji da će sve lakše biti u Velikoj Srbiji. Ideja Velike Srbije bila je stalno prisutna i sada, kada se vidi da sve ne ide glatko, traži se način kako se riješiti Hrvata. Međutim, nastavlja Trumbić, to nije moguće, jer na konferenciji mira Srbiji nije dodijeljen teritorij, pa da bi s njime mogla raspolagati. Osim toga, nova država dobila je međunarodno priznanje samo pod pretpostavkom da su Srbi, Hrvati i Slovenci iz bivše Austro-Ugarske i Srbija sporazumno osnovali Kraljevinu SHS. Ako bi se postavilo pitanje podjele postojeće države, onda bi i drugi faktori o tome

morali kazati svoju riječ, te bi i hrvatski narod o tome morao zauzeti stav, »Svakako ove pojave, koje su realne, sile nas Hrvate da vodimo računa o svo-
me opstanku,« a ne da sudbina Hrvatske zavisi samo o volji i politici Beograda,
zaključio je Trumbić.¹²³

Misao o mogućnosti amputacije bila je u to vrijeme doista prisutna kod Trumbića i više ili manje utjecala na njegove političke koncepcije. Njegove stavove o suštini i smjerovima rješavanja hrvatskog pitanja, o problemu uređenja Jugoslavije i njenog održanja uopće, nemoguće je potpuno i pravilno shvatiti ako se taj moment ne uzima u obzir. Razvoj međunarodnih odnosa, napose onih koji su tangirali položaj Jugoslavije, činio je ovu misao kod Trumbića aktuelnijom.¹²⁴ Te njegove poglede dobro ilustriraju dva razgovora koje je imao sredinom 1933. s A. Odićem i S. Švrljugom. Osvrćući se na četvorni pakt¹²⁵ i posljedice koje bi on mogao izazvati, »osobito ako se Francuska potpuno sporazumi s Italijom, što bi Beograd bez sumnje slijedio sa cijelom Malom antantom«, Trumbić je u razgovoru s Odićem smatrao da se »prikazuje kao moguće, iako ne za sada još vjerojatnim, sporazum koji bi zahvatio i Mađarsku i Austriju, sa teritorijalnim koncesijama ovim dvjema i to tako da bi se mogle zadovoljiti više nego se nadaju njihove aspiracije revizionističke. U Srbiji naime živi i danas njihova tradicionalna misao (zavjetna misao), koja pretstavlja sve Srbe ujedinjene u Velikoj Srbiji, čisto pravoslavnoj državi. Ni za prošloga rata Srbija nije drugo tražila ni htjela, a kada je slomom Austrije i besvjesnošću Prečana a naročito Hrvata stvorena ova država sa centralističkom formom, koju su jedino htjeli Srbijanci zato da se uzmognu domoći vlasti namećanjem svoje hegemonije, stekli su u ovih 15 godina hegemonije iskustvo, da i pored hegemonije, koja im je dala mogućnost eksploatacije naših krajeva u svakom pravcu, ipak ne može se progutati sve Nesrbe i neće se moći ni u buduću, tako da problem uređenja ne samo nego i samog opstanka ove države uvijek postoji, kod vlastodržaca ne samo u Beogradu, nego i kod naroda u Srbiji, dolazi se do zaključka, da Hrvati (ne govorimo o Slovencima, jer oni su izvan nacionalne i geografske sfere velikosrpstva) mrze (!!!?)¹²⁶ Srbiju, neće 'jedinstvo', pa dosljedno tomu da bi najbolje bilo amputirati nekoje hrvatske krajeve, osobito gornju Hrvatsku sa Zagrebom, gdje i jezik i mentalitet pokazuje da nisu 'Srbi' i da se neće nikad dati 'nacionalizirati'. Samo je pitanje, u načelu, da li da se 'amputacija' prima ili ne [...]»¹²⁷ Auputacija je u načelu prihvaćena u duši svih

¹²³ Zbirka Trumbić, nereg. Postoje dva primjerka teksta koji se razlikuju samo u nekim, uglavnom stilskim, izmjenama. Na jednom primjerku naknadno je dodan datum 3. XI [1932]. Nisam ustanovio da li je i u kojoj formi taj Trumbićev tekst, odnosno demanti na članak u *Manchester Guardianu* objavljen.

¹²⁴ Mnoge Trumbićeve stavove teško je uopće i objasniti, ako se ne uzima u obzir razvoj međunarodnih odnosa u to vrijeme i način kako on na njih reagira. U okviru ovog rada ne mogu u te probleme ulaziti. Utoliko će više njegovih stavova ostati na ovom mjestu nedovoljno razjašnjeno. Njegovi pogledi lakše će se moći shvatiti u okviru prikaza vanjskopolitičkog aspekta hrvatskog pitanja u to vrijeme, što će biti učinjeno drugdje.

¹²⁵ Tj. pakt između Engleske, Francuske, Italije i Njemačke.

¹²⁶ Uskličnici i uputnici jesu Trumbićevi.

¹²⁷ Trumbić ovdje spominje da je još 1919. S. Protić, čim su se pojavile prve teškoće, osobito s pokretom pod vodstvom Radića, govorio o amputaciji kao jedinoj soluciji, ako se ne bi mogao postići kompromis na bazi »jedne države.«

kao izražaj hegemonije (oni oslobodili, oni gospodari!), a radi se jedino o mogućnosti realizovanja.«

Prelazeći na pitanje mogućnosti kako se konkretno može amputacija provesti, Trumbić polazi od toga da se u Beogradu nikako ne želi od amputirane Hrvatske stvoriti samostalnu državu jer bi ona »bila uvijek jedan *konkurent, nacionalno-državni rival*«; uz Veliku Srbiju ne želi se postojanje hrvatske države, »pa rađe da se amputirana Hrvatska da komu drugom, makar i neslavenskom narodu ili više njih, nego da nastane hrvatska država.¹²⁸ Ta bi se kombinacija mogla napraviti sa Italijom.«¹²⁹ Spominjući neke momente u talijansko-jugoslavenskim odnosima (Rapallo, Rimski pakt, Pakt prijateljstva), polazeći od stava da Jadransko more nije za Srbiju »životni interes«, te smatrajući da je Srbija »pripravna trgovati s našim morem i našom zemljom, čim se desi međunarodna zgodna prilika, samo ako time može da unaprijedi svoje, srpske interese«, Trumbić je zaključio: »Obzirom na to, a uz pretpostavku da se Italija i Francuska doista sprijatelje, može se dogoditi, uz pristanak Beograda, ova kombinacija:

Podjela Slovenije između Italije, Austrije i Mađarske, podjela sjeverozapadne Hrvatske i cijele Dalmacije između Velike Srbije, Italije i Mađarske, kojoj bi se eventualno još moglo ustupiti, ako bi se moralo, i *Suboticu* (šokačka). Tako bi od prilike sa granicom kod Jasenovca (Napoleonova granica) mogla počimati Velika pročišćena Srbija, koja bi na Drini imala zajedničku granicu s Italijom, zatim negdje u srednjoj Dalmaciji — prema prilikama.«¹³⁰

¹²⁸ »Srpska država isključuje *hrvatsku državu*«, izjavio je Trumbić u razgovoru sa S. Švrljugom, »to je stari aksiom srpske politike i glavni osnov istorijski srpske državne ideje. Iako ovo jesu za sada samo refleksije i nagađanja, ipak nisu ni paradoksi, a kamo li nemoguće stvari. Ko zna, ne bi li se eventualno moglo tražiti ostvarenje putem *Četvornog pakta*. Takova bi osnova predstavljala jednu daleko bolju konsolidaciju prilika na Jadranu, u Centralnoj Evropi i na Balkanu, nego li je danas, i stoga ovakova bi osnova mogla naići na opće razumijevanje i sa gledišta međunarodnih interesa (Engleska), a definitivnim sprečavanjem Anschlusa mogla bi utvrditi prijateljstvo fran[cusko]-talijansko. Žrtva bi definitivna bili mi Hrvati, a zatim Bugari, a napokon i Njemačka, koja bi se morala prilagoditi, jer bi bila izolirana, naročito dok bude u današnjim pokvarenim odnosima sa Sovj[etskom] Rusijom.« (Zbirka Trumbić, bilj. od 24. VII 1933, o razgovoru sa S. Švrljugom, nereg.)

¹²⁹ U spomenutom napisu u povodu članka u *Manchester Guardianu* Trumbić je negativno sudio o vanjskoj politici Jugoslavije, napominjući da je vođenje vanjske politike uvijek bilo monopol najužeg kruga u Beogradu. »Nepovoljne posljedice te politike osjetili smo [mi] Hrvati osobito na Jadranu,« piše on. »Ukupni njen rezultat da se konkretno izraziti činjenicom, da se ova država nalazi trajno u napetim odnosajima, manje više, sa svih sedam susjednih država i da njene trgovinske izmjene s inostranstvom slabe sve to više. Time se pak opravdava držanje kopnene vojske, nesrazmjerne našim sredstvima, dok tolika snaga služi za zaštitu beogradske hegemonije, koja nas pritiskuje. A na koncu iz svega se stiče uvjerenje, da će u slučaju ratne krize obrana Srbije i njenih specijalnih interesa biti glavna briga, dočim ostali interesi, naročito hrvatski, predstavljat će razne etape eventualnog odstupanja.«

¹³⁰ Zbirka Trumbić, bilj. od 9. VII 1933, o razgovoru s A. Odićem, nereg. Istu mogućnost podjele teritorija Trumbić je iznio i u razgovoru sa S. Švrljugom (v. nap. 128).

II ZAGREBAČKE PUNKTACIJE

1. *Kako je došlo do sastanka Izvršnog odbora Seljačko-demokratske koalicije*

Kratko vrijeme nakon kraljeva manifesta od 6. siječnja 1929. bile su raspustene sve političke stranke. Rad građanskih stranaka sveo se nakon toga uglavnom na povremene kontakte pojedinih stranačkih prvaka, a svaka je šira stranačka aktivnost potpuno zamrla. Nakon uvođenja ustavnog stanja (3. IX 1931) i saziva Skupštine stvoreni su novi uvjeti i za rad starih građanskih stranaka. Prvo, na taj način što su bili stvoreni kakvi takvi uvjeti i za legalnu političku aktivnost, time što su se mogle iskoristiti forme političkog života kojima su se služile legalne režimske političke grupacije. Drugo, tako što je življe političko kretanje u masama na terenu stvaralo povoljniju atmosferu i za obnavljanje rada starih političkih stranaka. Treće, zbog toga što su stege diktature, dijelom i zbog navedenih razloga, počele slabiti i time se stvarali povoljniji uvjeti za intenziviranje opozicione političke djelatnosti. Četvrto, pokušaji režima da se stabilizira na novim osnovama primorali su građanske stranke da otpor režimu organiziraju na drugi način i na dulji rok.

U tim izmijenjenim političkim uvjetima vodstva građanskih stranaka bila su dovedena u situaciju da određenije formuliraju svoja programatska gledišta i odrede adekvatne forme organizacionog obnavljanja i djelatnosti. Pred opozicionim građanskim strankama u Hrvatskoj se taj problem pojavio u trostrukom obliku: 1. u smislu potrebe za usklađivanjem međusobnih odnosa i programatskih gledišta, 2. radi određivanja stava prema režimu i 3. radi odnosa s drugim političkim grupacijama izvan Hrvatske.

Pitanje usklađivanja uzajamnih odnosa bilo je naročito aktuelno u Seljačko-demokratskoj koaliciji. Problem se u osnovi svodio na to da li će Samostalna demokratska stranka i nadalje slijediti Hrvatsku seljačku stranku i do kojeg će stupnja prihvatiti njene državnopravne koncepcije i metode borbe. Drugim riječima: da li će se nastaviti proces približavanja SDS i HSS, ili će se ti odnosi zaustaviti na dostignutom nivou, odnosno doći do razlaza. Obje stranke Koalicije imale su i svoje posebne razloge da se urede odnosi s pravašima i federalistima. U isto vrijeme to je bio problem Koalicije kao cjeline.

Samostalci su u okviru Koalicije pokazivali više inicijative za aktivniju politiku. To je bilo uvjetovano kako njihovim stanovištem prema metodama borbe protiv diktature, njihovim posebnim stavom prema opoziciji u Srbiji i pitanju suradnje s njom, tako i specifičnim položajem u kojem su se samostalci nalazili u cjelokupnoj političkoj strukturi Hrvatske. Vodstvo HSS (osobito sam Maček), skloni inače drukčijim metodama borbe protiv diktature u poređenju sa samostalcima, uzimalo je u obzir ove inicijative samostalaca i nastojalo da te inicijative dovede u sklad sa svojim načelnim gledištima o načinu borbe protiv režima i sudarnje s drugim opozicionim strankama. To je bilo uvjetovano općom političkom atmosferom, koja je nalagala aktiviziranje političkog života, i posebnim obzirima kojima se Maček rukovodio u odnosu prema samostalcima.¹³¹

¹³¹ Usp. Boban, Zagrebačke punktacije, 319, 324—8; usp. i nap. 51., Pribićevićevo pismo Košutiću,

Sredinom 1932. samostalni su demokrati učinili korak dalje u približavanju Hrvatskoj seljačkoj stranci izjašnjavajući se načelno za federalizam. To je otvorilo put za daljnje i brže usklađivanje gledišta unutar SDK.¹³² U izjavama stranoj štampi Maček i Trumbić javno su iznijeli neka svoja gledišta o osnovnim problemima hrvatskog pitanja i postojećeg režima. I zaključak samostalaca i izjave Mačeka i Trumbića bili su elementi koji su pripremali i činili aktuelnom izmjenu mišljenja unutar SDK.

Sastanak Izvršnog odbora SDK, 5—7. XI 1932. u Zagrebu, bio je, dakle, rezultat opće političke situacije u zemlji, u vezi s razvojem režima i opozicionog života, rezultat općenitog oživljavanja političkog života i napose kao izraz stanja u odnosima između opozicionih stranaka u Hrvatskoj i potrebe usklađivanja njihovih međusobnih odnosa u novim političkim uvjetima. Prema tome, sastanak je rezultat kompleksne političke situacije u zemlji u to vrijeme. Proizvoljna je tvrdnja E. Kvaternika da je do sastanka Izvršnog odbora SDK, odnosno do Zagrebačkih punktacija, došlo kao posljedica tzv. ustaškog ustanka u Lici, odnosno kao posljedica jačanja ustačkog pokreta i širenja njegova političkog utjecaja.¹³³ Takva tvrdnja samo je rezultat proizvoljnog pridavanja važnosti ustaškom pokretu u to vrijeme.¹³⁴

2. Trumbić — autor Zagrebačkih punktacija

Inicijativu za sastanak Izvršnog odbora SDK dao je Mačeku V. Vilder. U početku je Maček oklijevao, a zatim je pristao da se sastanak sazove.¹³⁵ Nakon definitivnog dogovora o vremenu održavanja sastanka Vilder je, kao što sam navodi, nastojao osigurati i Trumbićevo učešće. Taj nije u razgovoru s Vilderom dao nikakav odgovor. Pred sastanak mu je Maček, na Vilderov prijedlog, uputio poziv, nakon čega je Trumbić dao pristanak.¹³⁶ Trumbićevo

¹³² Boban, Zagrebačke punktacije, 318—319.

¹³³ Kvaternik piše, da je do sastanka vodstva SDK došlo kratko vrijeme nakon ustaške akcije u Lici (napad na žandarmerijsku stanicu u Brušanima kod Gospića, tzv. lički ustanak). Ta akcija je, kaže on, vođena diletantski, ali je ipak imala političke reperkusije; otada se više nije pisalo o HSS i SDS nego o ustašama; ustaški pokret postao je jedini aktivni pokret protiv diktature i to izričito na protudržavnoj osnovi. »Svu opasnost takvog razvoja za državu shvatio je Svetozar Pribičević, onda emigrant, i zato je preko svojih prijatelja tražio veću aktivnost SDK. Ni vodstvo HSS-a, vrlo ljubomorno na svoje stranačke pozicije — nije moglo biti oduševljeno afirmacijom ustaša. Ustaške organizacije u Lici, Sjevernoj Dalmaciji i Primorju osnovane su skoro isključivo iz redova članova HSS-a. Ti su članovi sada odjednom pristupili drugoj organizaciji i polagali prisegu vjernosti novom vođi. Takav razvoj trebalo je nekako paralizirati. Prije svega, trebalo je pokazati veću aktivnost i spriječiti radikaliziranje širokih narodnih slojeva. To je razlog 'Zagrebačkih punktacija'. O tome sam imao prilike opširno razgovarati s jednim od supotpisnika Punktacija.« — Kvaternik ovdje misli na M. Budaka. (Kvaternik, n. dj., 236—237.)

¹³⁴ Usp. A. S. Pavelić, Povodom jednog članka o Trumbiću, 284—285. Danas već dobro poznata geneza Zagrebačkih punktacija i svrhe koja im je bila namijenjena ne daje nikakva ozbiljnijeg argumenta za takvu Kvaternikovu tvrdnju.

¹³⁵ Boban, Zagrebačke punktacije, 327—8.

¹³⁶ Zbirka Trumbić, f-135, bilj. od 27. IX 1933, o razgovoru s H. Krizmanom i Vilderom; V. Vilder, Kako je došlo do Zagrebačke rezolucije (1932). Prilog najnovijoj historiji. Almanah Nove Riječi, Zagreb 1940, 19.

učesće na sastanku i uloga koji je pri tom imao značili su još jače povezivanje dijela bivših federalista, prije svega samog Trumbića, uz politiku HSS.¹³⁷

U diskusiji prvog dana postignuta je puna suglasnost u osudi režima i rezultata apsolutističke politike. Oštra osuda režima izrečena je i od strane predstavnika samostalaca, što je, napominje Vilder, osobito impresioniralo Trumbića, koji s te strane nije očekivao tako oštru osudu režima.¹³⁸ Idućeg dana govorio je Trumbić. U njegovom izlaganju bila je potencirana osuda Srbije. Samostanci su nastojali da se ta protusrbijanska oštrica ublaži, da se više naglasi osuda režima, a ne Srbije u cjelini.¹³⁹ Sastanak je na Mačkov prijedlog bio zakazan i za idući dan. On je nasamo zamolio Trumbića da u smislu svog izlaganja sastavi rezoluciju. Prije sastanka, idućeg dana, Trumbić je Mačeku pokazao nacrt koji su zajednički redigirali, a zatim je taj nacrt podnesen plenarnom sastanku. Neke formulacije bile su korigirane uglavnom u smislu primjedaba koje su postavljali samostanci i nakon toga je tekst bio jednoglasno usvojen.¹⁴⁰

Povjerivši Trumbiću da formulira tekst koji je trebalo da bude prihvaćen od svih učesnika sastanka, Maček mu je na taj način iskazao povjerenje i manifestirao spremnost da vodi računa o Trumbićevim gledištima. Vjerojatno je takav postupak za Mačeka bio pogodniji i zbog samostalaca. Tako se mogla postići »oštrina« u formulacijama i stavovima (što je nesumnjivo bila i Mačkova želja), a da pritom izbjegne da se direktno eksponira prema samostalcima dojmom da su to zapravo Trumbićevi stavovi s kojima se Maček samo slaže. Oštrina stavova bila je potrebna i zbog prisustva predstavnika Hrvatske stranke prava, M. Budaka. Samostanci nisu očekivali da će Trumbić na sastanku igrati neku istaknutiju ulogu. Kasnije, spomenuvši Trumbiću kako se zalagao za njegovo prisustvo, Vilder je dodao: »Na sastanku samom, ja i svi mi¹⁴¹ mislili smo, da ćete Vi bit *pasivan posmatrač*, i ništa drugo.¹⁴² Nasuprot dogodilo se to da ste *na ručku energično* nastupili, izrazili ono što su *svi mislili* [...]. Napokon ste sastavili i onu *rezoluciju*, koju smo svi prihvatili objeručke, jer

¹³⁷ Spomenuto je da je Trumbić već ranije i formalno pristupio Hrvatskoj seljačkoj stranci. Maček na sastanku od 5—7. XI 1932. spominje Trumbića kao predstavnika HSS. (V. Maček, — *In the Struggle for Freedom*, New York 1957, 138.)

¹³⁸ Vilder, n. dj., 20.

¹³⁹ Boban, Zagrebačke punktacije, 333—4.

Kasnije, prilikom jednog razgovora o nesuglasicama između samostalaca i Trumbića, Vilder i Krizman govorili su i o Trumbićevu istupu na tom sastanku, spomenuvši njegovu izjavu o »sanitarnoj liniji« na Drini, Dunavu i Savi, što je »ona tri pravoslavca *ujelo za srce*«. Makoliko prečanski Srbi bili nezadovoljni sa srbijanskom hegemonijom, istakli su oni, njih nije moguće dobiti za politiku odvajanja od Srbije. »Stoga za politiku *separatizma* da mi Hrvati ne ćemo *nikada* naći odaziva kod *Srba prečana* nego protivnosti, dočim za politiku *unutarnjeg* preuređenja u granicama ove države, da ćemo kod njih naći *potpore*.« (Zbirka Trumbić, f-135, bilj. od 27. IX 1933, o razgovoru s Krizmanom i Vilderom).

¹⁴⁰ Boban, Zagrebačke punktacije, 329, 333—4.

¹⁴¹ Vilder je ovdje pokazao na Krizmana koji je također prisustvovao razgovoru s Trumbićem.

¹⁴² Trumbić ovdje dodaje da je Vilder »time htio da kaže da ću ja pokazati *dezinteresiranost* pa da ću samo *formalno* biti prisutan bez *uplićanja* u posao.«

je ona elastična (poput riječke rezolucije 1905!?) tako da je svak može tumačiti *kako hoće* (????)«, dodavši da su ta dva dokumenta Trumbićeva »majstorska djela.«¹⁴³

3. Kako su potpisnici Punktacija tumačili njihovo značenje

U Punktacijama su najznačajnije one formulacije koje se odnose na pitanje državnog uređenja. Taj dio i predstavlja najsloženije pitanje s obzirom na utvrđivanje stvarnog značenja samih Punktacija i pobuđuje najviše nejasnoća i nesporazuma. S obzirom na državnopravne formulacije Punktacije predstavljaju u stvari samo jedan princip za organizaciju složene države. Zato je i teško reći što Punktacije konkretno znače u državnompravnom smislu. U Punktacijama je očigledno i neosporno samo to da odbacuju postojeći politički sistem i državnopravnu strukturu tadašnje Jugoslavije. Na pitanje što treba da na mjesto takvog sistema dođe, različito je gledala svaka grupacija—potpisnica Punktacija.¹⁴⁴

a) Samostalna demokratska stranka

Posebna gledišta samostalaca došla su do izražaja već u diskusiji na sastancima 5—7. XI. Kasnije, u jednom *Komentar*u na rezoluciju od 7. XI ti posebni stavovi još su više naglašeni.¹⁴⁵ Međutim, ni među ličnostima užeg stranačkog vodstva nisu postojala identična gledišta o osnovnim pitanjima koja su bila u Punktacijama pokrenuta. Zajedničko im je bilo to što su nastojali ublažiti naglašeni protusrbijanski ton rezolucije i više istaći osudu režima, napose šestojanuarskog. S obzirom na formulacije koje su se odnosile na državnopravna pitanja, mišljenja su se kretala u granicama jedva vidljivog načelnog usvajanja federalističke koncepcije do otvorenijeg prihvatanja ove koncepcije, s naglašenim zaustavljanjem na toj granici. H. Krizman je Punktacije tumačio u prvom redu kao zahtjev za uspostavljanje »pravne države«, stavljajući u drugi plan pitanje državnopravnog preuređenja.¹⁴⁶

¹⁴³ Zbirka Trumbić, f-135, bilj. od 27. IX 1933, o razgovoru s Krizmanom i Vilderom. Usklićnik i upitnici u zagradama su Trumbićevi.

¹⁴⁴ Usp. Boban, Zagrebačke punktacije, 338; i Držanje, 13; i isti, Sporazum Cvetković—Maček, Beograd 1965, 303—4.

¹⁴⁵ Usp. Boban, Zagrebačke punktacije, 332 i d.

¹⁴⁶ Trumbić je kasnije pričao V. Raiću da je Krizman na jednom sastanku, za vrijeme sudskog procesa protiv Mačeka u vezi sa Zagrebačkim punktacijama, »ustvrdio da te punktacije znače da hoćemo pravnu državu, čemu sam ja [tj. Trumbić; — Lj. B.] prigovorio tako da te punktacije znače najprije da mi svi prećani a u prvom redu mi Hrvati (Hrvatska i ostale zemlje s ove strane Drine, Save i Dunava) tražimo uklanjanje srbijanske hegemonije [,] našu potpuno samostalnost vis-a-vis Srbije, a tako isto i svaka druga teritorijalna jedinica, a pravna država, što hoćemo dakako, to je pitanje unutrašnjeg uređenja svake pojedine jedinice.« Osvrćući se na Krizmanova shvaćanja i njegov politički položaj Trumbić je Raiću dalje izjavio da »Krizman pak ne će ni da čuje za Hrvatsku u smislu samostalnosti, makar i u granicama ove države. On je načelno ostao onaj centralista, 'jedan narod', kakav je bio i prvih godina. Samo iz taktičkih razloga oni [razgovor je bio o Vilderu i Krizmanu; Lj. B.] su za 'federaciju' i tako shvaćaju i 'punktacije'.« (Zbirka Trumbić, f-135, bilj. od 5. IX 1933, o razgovoru s Raićem; usp. Boban, Zagrebačke punktacije, 342).

Svoje prve impresije o Punktacijama Pribićević je iznio nekoliko dana nakon njihova donošenja, u jednom pismu iz Pariza, koje je uputio V. Vilderu, S. Kosanoviću i ostalima u stranačkom vodstvu. U pismu stoji:

»U glavnom se slažem sa tom rezolucijom. Volio bih da je tačka 1. tako stilizirana da glasi: 'Stojeći da principu demokracije, smatramo narodni suverenitet stožerom svake državne organizacije i narod sam jednim i isključivim izvorom i *nosio*cem svakog političkog autoriteta i svake javne vlasti'. U rezoluciji stoji samo 'izvorom', ali ako se doda i '*nosio*cem' onda je misao jasna. Prema tome tačku prvu primam uz uslov da se njom mislilo izraziti republikanskoj gledište.¹⁴⁷

Ostale tačke primam jer izražavaju federalizam kako ga ja zamišljam tj. da se svima našim krajevima zajamči samostalan položaj u okviru državne zajednice.

Povratak na 1918. primam potpuno jer u vezi sa tačkom 1. to znači da se o svim pitanjima pa i o državnoj formi ima ponovno rješavati; a u vezi sa tačkom 5. jasno je da je državna zajednica pri tom potpuno osigurana. Imam samo tu primjedbu da ne smatram da naša državna zajednica predstavlja samo asocijaciju interesa jer drž[avna] zajednica koja obuhvata Srbe, Hrvate i Slovence i koja će biti tako uređena da će u pojedinim autonomnim jedinicama ili državama čak biti pomiješani Srbi i Hrvati predstavlja više od asocijacije interesa, predstavlja narodnu i duhovnu zajednicu.

Smatram da je ova rezolucija od epohalnog značaja za budućnost, pogotovo zato što su je pretresli svi predstavnici Hrvata koji danas zbilja predstavljaju hrvatski narod. Tu se nalaze pored Mačeka, Trumbića, Vilder i Krizman, a pored svih njih dr Budak prvi put, pa kad pored njih iz daljine gledam protu Kecmanovića, Duđu [Boškovića] i Savicu [Kosanovića] i to sve okupljene na terenu drž[avne] zajednice a u borbi za opću slobodu i za samostalnost pojedinih individualiteta, srce mi zaigra od radosti. Moje je mišljenje da se rezoluciji treba dati što širi publicitet.«¹⁴⁸

¹⁴⁷ Kasnije, u jednom pismu H. Krizmanu, Pribićević je pisao da mu je jedan od potpisnika Punktacija, pozivajući se na prvu tačku, prikazao ih kao republikanski program. (Arhiv Jugoslavije, Zbirka H. Krizman, pismo od 6. VI 1934).

Kod drugih članova užega stranačkog vodstva samostalaca ne primjećuje se da bi Punktacije tumačili kao republikanski program.

¹⁴⁸ Zbirka Trumbić, pismo od 12. XI 1932., prijepis, nereg.; usp. Sv. Pribićević, Diktatura kralja Aleksandra, Beograd 1953, 134—136.

U jednom pismu Košutiću, zalažući se za jedinstveno istupanje emigracije (Pribićević—Košutić—Krnjević), Pribićević je pisao: »Ali nije za mene toliko važno njihovo (frank[ovačko]) gledište, nego kakav stav treba da zauzmemo mi, koje cijelo inostranstvo smatra kao glavne predstavnike emigracije. Radi se naime o načelnoj liniji i o potezima taktičke prirode.

Načelno mislim da je stav određen zagreb[ačkim] zaključcima od 7. nov. 1932., koji pretpostavljaju, ma kako se široko interpretirali, zajedničke granice. Ja svakako nisam za usku interpretaciju. Ali svijet bi morao znati, da je i emigracija za te zaključke, da oni predstavljaju i njen državnopravni program, od koga ona ne odstupa«. (Pribićevićovo pismo Košutiću, 27. III 1933, prijepis kod autora). »Iz razvitka politike kod kuće možete vidjeti, kako se pitanje praktično postavlja. Zaključci od 7. XI 1932. nisu ništa drugo nego ponavljanje zaključaka od 1. VIII 1928. Njima se ne ističe samo hrvatsko pitanje, nego uopće prečansko, a rješenje se nalazi u zajednici, koja će biti asocijacija, osnovana na slobodnoj volji njenih članova. Prirodno je, da se samo tako može govoriti, kad u akciji učestvuju predstavnici sviju zemalja, koje se bore za slo-

Sama činjenica što su samostalni demokrati, odnosno predstavnici prečanskih Srba, prihvatili Zagrebačke punktacije, imala je posebno značenje u razvoju nacionalnog pitanja i problema državnog preuređenja. Punktacije su značile nov korak u učvršćenju politike SDK, učvršćivanju politike suradnje između hrvatskih i srpsko-prečanskih političkih grupacija. Već samo osnivanje SDK značilo je unosenje novih, specifičnih i značajnih elemenata u hrvatsko pitanje, elemenata zbog kojih je to pitanje gubilo karakter isključivo hrvatskog nacionalnog pitanja, ispoljavajući se sve više ne samo kao problem položaja Hrvata nego i kao problem položaja cijele Hrvatske. Zagrebačke punktacije značile su novu etapu u razvoju tih tendencija. Upravo to što je u njima došao do jačeg izražaja već prije započeti nov način postavljanja odnosa između hrvatskih i srpsko-prečanskih političkih organizacija i njihov zajednički stav prema hegemonističkim tendencijama, Punktacijama i daje jedno od njihovih najvažnijih značenja.¹⁴⁹

I sam Trumbić, koji je inače od samog osnivanja SDK bio prema takvoj politici kritički raspoložen, isticao je važnost solidarnosti između hrvatskih i srpskih prečanskih političkih grupacija, koja je došla do izražaja i u Zagrebačkim punktacijama.¹⁵⁰ Analizirajući odjek na koji su Punktacije naišle, on u

bodu u okviru te zajednice. Druga bi stvar bila, kad se Slovenci, pa zatim Vojvodani, Bosanci, Makedonci itd. ne bi htjeli boriti, kad bi se pomirili sa srbij[anskom] hegemonijom. Onda, naravno, ne bi ništa preostalo, nego da se postavi samo hrvatsko pitanje. Međutim, ako se pitanje rješava u okviru zajednice, jasno je, da je Hrvatska u povoljnijoj situaciji, i da ima više garancija, ako pored Hrvatske u toj zajednici postoji i slobodna Vojvodina i Bosna i Makedonija, nego da se stvori jedna srpska Pruska, hrvatska Bavarska i, slovenački recimo Wirtemberg«. (Pismo Košutiću od 15. V 1933., prijepis kod autora. Usp. Boban, Zagrebačke punktacije, 311 i d.). Pošto je konstatirao da je ideja zajedničke države izražena u zaključcima Hrvatskog sabora od 29. X 1918, Pribićević dalje kaže: »Prema tome, ne može se ponovo govoriti o samoodređenju, kad je ideja zajednice kompetentno proglašena, nego se može govoriti samo o organizaciji te zajednice, vraćajući se na stanje prije 1. decembra 1918. g., ali ne na situaciju prije zaključka hrv. sabora od 29. okt. 1918. g. Ideja zajednice formulirana je i 1. augusta 1928. g., a i 7. nov. 1932. g. I Maček je pred sudom jasno i glasno izjavio, da Hrvati traže slobodu u okviru zajedničkih granica]. (Obaviješten sam, da su francuski nezadovoljni njegovim izjavama, ali su zato one — po mom mišljenju — zadale smrtni udarac režimu diktature i srbijanske hegemonije.«) (Pismo Košutiću 24. V 1933, prijepis kod autora).

¹⁴⁹ U bilješci o razgovoru s Vilderom Trumbić iznosi da mu je taj prenio kako je Korošec (s kojim je Vilder razgovarao) oduševljen Punktacijama. Zatim je Trumbić zabilježio: »Vilder kaže, da je jednako tako oduševljen i njihov pristaša Forkapić, bivši visoki činovnik u min[istarstvu] prosvjete sa Pribićevićem. Suviše da su pozvali u prošli petak 11. XI jedno 12 svojih pristaša, iz Zagreba, između kojih i Budisavljević, prota Bratić, Baričević, Novak itd. a da je bio i Krizman i da su im priopćili zaključke i o njima se diskutiralo, da su svi bez izuzetka oduševljeni pa čak i Baričević i Novak, koji se uvijek boje za državu. Pitanje da je postavljeno ispravno: Nećemo hegemonije! a hoćemo državu ali ovako. Ako oni u Srbiji odbiju, onda oni neće državu. Svi da su se divili vještini kojom je [rezolucija] sastavljena.« (Zbirka Trumbić, bilj. od 13. XI 1932, o razgovoru s Vilderom, nereg.)

¹⁵⁰ Na početku prosinca 1932. prota M. Ostojić, S. Erar, M. Bartolić i dr R. Pribićević uputili su Trumbiću ovaj telegram: »Mi iz Dvora Krvave Krajine pozdravljamo Vas i izražavamo Vam punu solidarnost.« (Zbirka Trumbić, telegram od 4. XII 1932, nereg.). Trumbić je odgovorio M. Ostojiću, zahvalivši se potpisanim za izraze solidarnosti, i dodao: »Ali je moje zadovoljstvo još mnogo veće zato, što se ne radi samo o jednom ućivom koraku lične prirode, nego i o solidarisanju uglednih ličnosti i isku-

jednom pismu, pored ostalog, piše: »Vrlo je interesantno to da se protiv ove rezolucije i poslije onako vehemantne kampanje protiv nje nije javila nikakva reakcija iz nezavisnih redova pa čak ni samih preč[anskih] Srba, iako je stvar pretresana i razglabana čak i u najširim pučkim krugovima. U Zagrebu bilo je nešto prigovarjanja kod nekoliko naših, ali najviše zbog toga što su prigovarali da SDK ne vrijedi kad su Prib[í]evića ostavili mnogi njegovi osobito od inteligencije [,] bivši nar[odni] zast[upnici], pa prema tome da ta grupa kod Srba nema podrške. Ali to nije glavno, jer smo ovim aktom uspjeli da sondiramo teren naročito kod preč[anskih] Srba te se je pozitivno ustanovilo da kod njih ne izaziva otpor ideja antisrbijanska (hegemonija) koja je u rezoluciji istaknuta, kao i ideja samostalnosti vis-a-vis Srbije. To je važna konstatacija poslije 14 godina. Kad se je sve vidilo što je rezolucija izazvala prigovori su se slegli. Jasno je, kako je izvanjska štampa istakla, da s ovim Hrvatska otkaače, kao ona koja predvodi sve zemlje iz bivše A[ustro]-U[garske]. Hrvat[sko] pitanje time dobiva u važnosti, naša borba biva slobodnija i sigurnija, jer izbjegavamo borbu sa tamošnjim elementom i koncentriramo je protiv srbijanske hegemonije, koja nas davi kao naš neprijatelj. Postavljajući izolirano hrvatski problem, time se implicate priznaje Srbiji pravo na sve one srpske krajeve, koji se ne bi priključili Hrvatskoj, a tih krajeva bilo je mnogo, uključivši i Srijem. S ovom politikom Drina—Sava—Dunav uzimljemo svi solidarno prečani stav samobrane od daljnjeg uništavanja.«¹⁵¹

b) Hrvatska seljačka stranka

Određenije utvrditi kakvo je državnopravno značenje vodstvo HSS pridavalo Zagrebačkim punktacijama može se samo dubljom i detaljnijom analizom državnopravnog programa te stranke u cjelini, s posebnim osvrtom na nježno držanje i politiku u vrijeme šestojanuarskog režima. Na ovom mjestu nećemo ulaziti u takvu analizu.¹⁵² Svakako treba imati u vidu činjenicu da je i unutar vodstva HSS bilo različitih interpretacija, u skladu s tadašnjim različitim gledanjima na ciljeve i politiku stranke.¹⁵³

Spomenuli smo da su Trumbić i Maček zajednički redigirali tekst koji je bio podnesen plenarnom sastanku. Nema podataka iz kojih bi slijedilo da su njih dvojica raspravljala o tome kako konkretno shvatiti pojedine formulacije, naročito one koje su se odnosile na pitanje državnog uređenja, a kako proizlazi

šanih srpskih rodoljuba sa nama Hrvatima u narodnom pitanju, koje je nad svima nama i koje apsorbuje čitavo naše osjećanje, sve naše brige i sve naše veliko strahovanje nad sadašnjicom.

Samo solidarno, rame uz rame na *određenoj liniji*, pa ćemo sigurno, i bez duga čekanja, doći do velikog cilja« (isto, bez datuma, nereg.). Trumbić je 16. XII 1932. dobio i ovaj telegram: »U brizi i radu za dobro naroda i otačbine pozdravljaju Vas ispred sreza Bosanskog Novog.« Telegram je potpisao N. Cvitojević i još jedan potpisnik. (Isto, nereg.)

¹⁵¹ Zbirka Trumbić, pismo (u obliku izvještaja), koje je vjerojatno napisao Trumbić, nereg., bez datuma, vjerojatno u proljeće 1933. Iz pisma se ne vidi kome je upućeno. Dobiva se dojam da je upućeno nekom u inozemstvo, radi informacija.

¹⁵² Usp. Boban, Sporazum Cvetković—Maček, 301—3.

¹⁵³ Usp. »Smjernice za naš rad i naše držanje«, koje su uputili Krnjević ili Košutić (ili obojica) sredinom 1933. (Zbirka Trumbić, f-135).

iz raspoloživih podataka, u tom se smislu nije raspravljalo ni na plenarnom sastanku. Maček je svoje tumačenje Punktacija iznio u raznim prilikama: u izjavama stranim novinarima, u istražnom postupku, na glavnom pretresu. Dakako, važnost tih izjava relativna je, već i zbog okolnosti u kojima su one date. Potrebno je reći da je Maček državnopravne formulacije Punktacija tumačio očevidno mnogo šire od samostalaca, pa i onih koji su jasnije govorili o federaciji, koju treba shvatiti prije minimalnim nego definitivnim programom HSS. U Mačkovim interpretacijama dominira misao o rješenju hrvatskog pitanja u jugoslavenskom okviru.¹⁵⁴

Za ocjenu tadašnjih Mačkovih shvaćanja značajno je i pismo koje je uputio R. W. Seton-Watsonu, pošto ga je ovaj preko »prijatelja iz Londona« zamolio da iznese »mišljenje o smjernicama rješavanja jugoslavenske državne krize.« Pošto konstatira da je kod svake bolesti potrebno tražiti uzroke, Maček nastavlja: »Po mome mišljenju prvi i glavni uzrok jest u čitavom svijetu uvriježena zabluda o tobožnjem narodnom jedinstvu južnih Slavena. Istina jest da južni Slaveni kao što u ostalom i svi Slaveni uopće govore tako srodnim jezicima da se u stvari svi slavenski jezici mogu smatrati samo dialektima jednog te istog jezika, naročito ako se uvaži, da je na jezičnim granicama tako polagan prelaz, da ne možeš znati, gdje na primjer prestaje češki jezik, a počinje poljski, gdje prestaje poljski, a počinje maloruski, gdje prestaje maloruski, a počinje velikoruski; pa je tako i teško odrediti granicu, gdje prestaje slovenski, a počinje hrvatski, gdje prestaje hrvatski a počinje srpski, gdje prestaje srpski, a počinje bugarski. I za to na primjer prikazuju Srbi Macedonce najčišćim Srbima, a Bugari najčišćim Bugarima, akopren se macedonsko narječje potpuno razlikuje i od srpskog i od bugarskog književnog jezika.

Kod Hrvata i Srba ta se teškoća diferencijacije još i povećava time, što su i Hrvati i Srbi u nekim krajevima tako pomiješani da govore i isti dialekt tj. hercegovački svojim književnim jezikom, pa se razlikuju jedino u pismu (ćirilica i latinica) te načinom pisanja (fonetika i etimologija). U novije vrijeme Srbi su djelomično odustali od starog hercegovačkog dijalekta, davši veliku dozu jezične primjese okolnog beogradskog žargona.

Jezik međutim nije i ne može biti dovoljan kriterij za diferencijaciju pojedinog naroda, kao što vidimo na primjer kod Engleza i Amerikanaca, Norvežana i Danaca itd., nego su odlučne i mnoge druge okolnosti, historijske i kulturne, a naročito je odlučna nacionalna, politička te državnopravna svijest pojedinih naroda.

Kad bi dakle netko htio smatrati Hrvate, Srbe i Slovence, pa možda još tomu i Bugare jednim jedinstvenim jugoslavenskim narodom, morao bi isto takovom logikom smatrati Čehe, Poljake, pa i Ruse jedinstvenim sjevernoslavenskim narodom, što do sada, kako znam, još nikom nije ni u snu palo na pamet.

¹⁵⁴ Detaljnije usp. Boban, Zagrebačke punktacije, 334—340; Suđenje dr V. Mačka.

Treba napomenuti da se od strane vodstva HSS pridavala važnost Mačkovim izjavama u vrijeme suđenja i često isticalo da te izjave znače službeno i meritorno interpretiranje Punktacija. (Usp. Boban, Držanje, 36—37; B o b a n, Iz historije odnosa Mačeka i dvora u vrijeme šestojanuarskog režima. Odnosi od marseljskog atentata do petomajskih izbora, Zbornik Historijskog instituta Slavonije, 3, 1965, 171).

Kad dakle uočimo stvar tako, a drugačije je smatrati ne možemo, onda moramo biti na čistu, da ne ima na teritoriju Jugoslavije nikakvog jugoslavenkog naroda, nego da postoji narod slovenski, narod hrvatski, narod srpski i narod bugarski. Osim ta četiri naroda sa svojom podpuno izrađenom narodnom svijesću postoje još na tom teritoriju Crnogorci, koji su kroz nekoliko stoljeća, odupirući se turskim navalama, sačuvali svoju samostalnu državnu crnogorsku svijest bez nacionalne svijesti (jer do poslije francuske revolucije nije nacionalna svijest postojala gotovo kod nijednog naroda) pa se tek u trećoj četvrtini 19. stoljeća počela kod njih stvarati nacionalna svijest srpska. Postoje i Macedonci, koji još do sada nemaju posebnu nacionalnu svijest te su još prije balkanskog rata bili razapeti između bugarskih i srpskih nacionalnih agitatora, koji se jedni i drugi nisu zadovoljavali da svoj nacionalizam među Macedoncima šire samo kulturnim sredstvima, nego su smatrali mnogo zgodnijim sredstvima komitska nasilja, pa bi se uspjeh jedne i druge agitacije mogao prosuditi tek onda, kad bi jedared onaj izmučeni narod mogao doći do slobodne riječi. Konačno su tu još i bosanski Muslimani, koji također u svim narodnim slojevima ne pokazuju nikakvu narodnu svijest, dočim se inteligencija priznaje danas hrvatskom, i ako se to ne usuđuje svagda i svagdje otvoreno naglasiti. Toliko o svijesti narodnoj, a sada da pređemo na svijest državopravnu.

U času svršetka svjetskoga rata postojale su na teritoriju dvije podpuno slobodne države: Srbija i Crna Gora te Hrvatska, potonja kao integralni dio bivše austro-ugarske monarhije, ali sa svojom, i ako skučenom, državopravnom autonomijom, zagarantiranom bilateralnim ugovorom, prema kojemu se ta autonomija nije mogla 'de jure' s nijedne strane suziti, akopren se to 'de facto' sa strane mađarske pokušavalo, izazivajući time neprestano čas jači, čas slabiji otpor hrvatskog naroda, dok nije ta neprekidna borba uzrokovala godine 1918. podpuni razlaz.

Neću sad ulaziti u razmatranje, da li je bila sretna misao stvaranja same jugoslavenske države obzirom na činjenicu, što baš sredinom te države prolazi kobna kulturna i geopolitička linija (prekretnica), na kojoj je još moćno rimsko carstvo puklo na dvoje. Nema ali nikakve dvojbe, da nije tom prigodom niko konsultirao naroda i da je sam način stvaranja države izveden na takav način i takovim metodama, koje su dovele do današnjeg stanja, a dovesti će bezuvjetno i do raspada države, ne pođe li se natrag na ishodnu tačku iz 1918. pa se na onim temeljima, koji su onda već postojali kao jedino pozitivno, ne izgradi iznova u skladu s neslomivim narodnim i državopravnim težnjama jugoslavenskih naroda, iskorišćujući istodobno iskustva, stečena u 10 godišnjem talmiparlamentarnom i trogodišnjem otvorenom absolutizmu Srbije i srbske dinastije. Umjesto naime da se je god. 1918. baziralo sve na čvrstim temeljima nacijske svijesti Slovenaca, nacijske i državopravne svijesti Hrvata te državopravne svijesti Crnogoraca, dovodeć sve te posebne težnje u sklad s makar i imperijalističkim težnjama kraljevine Srbije, smatralo se je najjednostavnijim prepustiti jednostavno kraljevini Srbiji, da 'de facto' okupira čitavi današnji teritorij jugoslavenske države, zadovoljivši umjesto konzultiranja suverene narodne volje namještenim oduševljenim izjavama raznih narodnih vijeća, koja su se sama rodila i sama krstila, kao n. pr. narodno vijeće u Zagrebu, narodno vijeće u Novom Sadu, skupština u Podgorici itd.

Treba se dakle, kako već rekoh, vratiti natrag na god. 1918. Srbija mora i Hrvatskoj i Crnoj Gori priznati njihov nasiljem i prevarom oteti državopravni suverenitet, koji mora doći do izražaja slobodnim izborom parlamenta, koji hrvatskog toli crnogorskog.

Stanovništvu Bosne i Hercegovine i Vojvodine treba omogućiti, da odluči plebiscitom, hoće li formirati svoje samostalne jedinice ili se želi u cjelini ili djelomice priključiti Srbiji ili Hrvatskoj ili Crnoj Gori.

Kad je tako izvedena podjela, treba da parlamenti Hrvatske, Srbije, Slovenije, Crne Gore, Makedonije, a eventualno Bosne i Vojvodine sačine federalni ugovor, sporazumjevši se o poslovima, koji se imaju predati zajednici. Lahko će biti steći i garancije za očuvanje slobode svake pojedine zemlje i to pod jednim jednim uvjetom, da se Srbija odrekne svojih težnja za hegemonijom i to ne samo teoretski, nego i faktički, puštajući iz svojih ruku sva sredstva, koja su kadra tu hegemoniju podržavati te je i danas drže.

Mislim, da mi je uspjelo [iznijeti — Lj. B.] u najgrubljim crtama ne samo stanovište svoje, nego i stanovište hrvatskoga naroda, ako se ne poklapa s mišljenjem mojim, onda sam uvjeren, da je još samo radikalnije.¹⁵⁵

c) *Hrvatska stranka prava*

Na sastanak Izvršnog odbora SDK M. Budaka je pozvao Maček.¹⁵⁶ Njegov poziv očividno je bio izraz težnje da se razne grupacije i političke tendencije u hrvatskoj opozicionoj politici okupe u frontu oko HSS i tako pruže dokazi o širokoj podršci koju ta stranka ima u svom nacionalnom programu. Budakovo prisustvo trebalo je imati određeno značenje u odnosu prema režimu i opoziciji u Srbiji, u odnosu prema Samostalnoj demokratskoj stranci u okviru SDK i u odnosu HSS-a prema ustaškom pokretu.¹⁵⁷

Nije poznato da li se i u kakvoj formi Budak konzultirao s nekim iz vodstva svoje stranke u vezi s pozivom za sastanak, pa se, prema tome, ne vidi da li je on i u strogo formalnom smislu bio predstavnik pravaša na tom sastanku, ili se radi o Mačkovu pokušaju da Budaka priveže čvršće uz HSS. Koga je zapravo Budak predstavljao, koliko je njegovo prisustvo na sastanku i potpis na Punktacijama obvezivao ustašku organizaciju?¹⁵⁸ To je bilo vrijeme kada je Hrvatska stranka prava već poodmakla u svom procesu transformacije u ustašku organizaciju. Kod pristaša stranke koji su krenuli ustaškim kolosijekom taj se proces razvijao različitim tempom i u različitim oblicima. Teško je striktno fiksirati granice takvih transformacija kod Budaka, a na ovom mjestu to i ne želimo detaljnije utvrđivati. Globalno bi se moglo reći da je Budak u tom momentu na putu transformacije od pravaša u ustašu bio u fazi kada je još uvijek bio znatno vezan uz Hrvatsku seljačku stranku i Mačeka, ali ipak već bliži ustaškom pokretu i Paveliću. Prema tome,

¹⁵⁵ Zbirka Trumbić, pismo od 24. II 1932, prijepis, nereg.

¹⁵⁶ Maček, n. dj., 138.

¹⁵⁷ O odnosima pravaša (odnosno ustaša) i HSS, kao i drugih političkih grupacija u Hrvatskoj u vrijeme šestojanuarskog režima više će se govoriti na drugom mjestu.

¹⁵⁸ U kasnije interpretacije toga dokumenta od strane ustaša uneseno je dosta proizvoljnosti i polemike, pa te interpretacije ne mogu biti mjerodavne za ocjenu stava koji su ustaše u momentu prihvatanja Punktacija zauzeli.

s pravom se može reći da je Budak na sastanku Izvršnog odbora SDK predstavljao ustašku orijentaciju, bez obzira koliko je u strogo formalnom smislu bio predstavnik ustaškog pokreta.¹⁵⁹ Budakovo tadašnje opredjeljenje jasnije se vidi i iz načina kako je shvaćao i tumačio Zagrebačke punktacije.

U jednom pismu Košutiću, iz prvih dana ožujka 1933, Budak je pisao: »Dozvolite mi da jedno primijetim, i ako je suvišno jer sam uvjeren da i Vi tako mislite, ali moram reći: Nijednoga časa nemojte smetnuti s uma da Hrvatski narod traži svoju potpuno samostalnu državu bez ikakvih kompromisa i kombinacija. Naše su punktacije bile apsolutno potreban i koristan događaj pred Europom, ali se je nedvojbeno dokazalo, da ih se nema s kime s druge strane provesti, a osim toga — da Hrvatski narod one nijesu nipošto zadovoljile, što je i sam predsjednik izjavio stranim novinarima«¹⁶⁰ »Razumije se, da se apstraktno daće zastupati mišljenje, da se može i sa Petrom i sa Pavlom i sa kim god hoćete praviti konfederacija, ali u našem se slučaju ne radi o apstrakcijama, nego o najkrućoj realnosti, a samo budalu može ista zmija dva puta ujesti iz iste rupe ili — u našem slučaju može samo abnormalan ili interesiran čovjek dozvoliti mogućnost bilo kakove zajednice sa Srbijom. Već sam Vam zadnji put spomenuo pravo značenje t. zv. Punktacija. Nitko od nas Hrvata potpisnika nije pomišljao, da su one bilo provedive s obzirom na srbijanske težnje, bilo prihvatljive s obzirom na težnje hrvatskoga naroda. Baš je zbog toga kao uvjet razgovora stavljen zahtjev, da se odstrani od nas svaka njihova vlast i svaki predstavnik, a onda — hrvatski narod *može* s njima razgovarati o novom uređenju. Što će i kako će taj narod govoriti za nas je izvan svake sumnje!«¹⁶¹ »Utvrđimo najprije neke akcije, za koje znademo obojica, da su aksioni, a koliko su možda noviji od kuće, pa ih Vi ne znate, držim, da sam legitimiran, da mogu punim i pravom i pouzdanjem očekivati od Vas apsolutno vjerovanje. Na ovo mi daje pravo moje držanje kroz ove četiri godine, koje Vam je posve dobro poznato. Aksioni bi bili ovi:

1) Samostalna i ni od koga neovisna hrvatska država. To je cilj, koji apsolutno traži cijeli hrvatski narod, pa u njegovim intencijama ne bi radio, tko bi išao za drugim ciljem.

¹⁵⁹ Kvaternik o Budaku govori kao o predstavniku ustaša. On spominje i jednu epizodu sa sastanka Budak—Pavelić—Kvaternik sredinom 1933. kada je Pavelić, podrugljivo govoreći o »punktašima«, dodao: »Znaš, Dido, ovi naši punktaši misle, da su nešto napravili. Da nije bilo ustaša u Lici, nikada se ne bi ni sastali.« Kvaternik dodaje da je Budak tom prilikom i sam priznao da je tzv. lički ustanak bio povod Punktacijama. (Kvaternik, n. dj., 237—238.) Nakon Punktacija Budak je otišao u emigraciju (inače s legalnim putnim ispravama).

¹⁶⁰ Budak na kraju pisma dodaje: »Nemojte zamjeriti na ovome mome izletu, no smatrao sam potrebnim da čujete u ovim najkritičnijim časovima moje mnijenje, koje se potpuno poklapa s Mačekovim, Predavčevim i Trumbićevim a da i ne spominjem sve naše mlađe elemente, bez obzira na bivše stranačke pripadnosti. Oni su danas radikalniji nego ikada i vodstvo slijede samo dotle, dok je ono ovakvih nazora kakvih danas jest.« (Budakovo pismo Košutiću, 7. III 1933, prijepis kod autora.)

¹⁶¹ »Da među nama i njima,« nastavlja dalje Budak, »ne leži ništa drugo nego 20. lipnja, dosta je da rastavi za stoljeća, a sve ovo, što slijedi iza toga tragičnoga datuma, dokazuje da su oni SVI htjeli, željkovali i pripremali to krvoproliće u interesu SRPSTVA.« (Isto, pismo od 10. III 1933, prijepis kod autora.)

2) Ta se hrvatska država ima urediti kao seljačka država t.j. po programu H.S.S.; kao republika i po mogućnosti — neutralna. Ovo posljednje neće, nažalost, toliko ovisiti o nama, koliko od daleko jačim međunarodnim faktovima, pa za to i uzimljem to samo kao priželjnu eventualnost.«¹⁶²

Od svih potpisnika Punktacija, Budakova grupa je, dakako, najšire i najradikalnije tumačila njihovo državopravno značenje. Iako su one bile uopćene i dosta neodređeno formulirane, ipak je iz njih proizlazilo da se podrazumijeva zajednička država jugoslavenskih naroda, pa to ni predstavnici pravaške (ustaške) orijentacije nisu mogli formalno osporavati. To je bio jedan od glavnih razloga zbog kojih se iz tih redova prigovaralo Punktacijama, uključujući i njihovo potpuno odbacivanje iz tih razloga. Trumbić je na jednom sastanku onih dana konstatirao da »kod Hrvata ima nekog prigovaranja, ali samo sa ekstremnijeg gledišta, naime protiv toga što odovoljavamo mi Hrvati *državnu zajednicu*. I doista možemo reći da se radi u tom pravcu o jednom umjerenom stavu.«¹⁶³ Drugi prigovor dolazio je zbog toga što su Punktacije označavale nastavak suradnje sa samostalcima i učvršćenje politike SDK. Ti su se prigovori kretali od načelnog odbacivanja suradnje sa samostalcima, kao pretežno predstavnicima Srba u prečanskim krajevima, prije svega u Hrvatskoj, do odbacivanja te suradnje zbog tvrdnja da samostalci više ne predstavljaju političku snagu o kojoj bi trebalo voditi računa.¹⁶⁴ Prigovori u gornjem smislu oslabljeni su nakon što je od strane režima protiv Punktacija povedena oštra kampanja.¹⁶⁵

Ukoliko su se u redovima pravaša i prihvaćale Punktacije, formulacijama koje su pretpostavljale zajedničku državu pridavalo se isključivo taktičko značenje objašnjenjem da su takve formulacije prihvaćene zato da bi se mogla osigurati podrška samostalaca, a stvarno zato da bi se njihovo nezadovoljstvo moglo što više iskoristiti za podršku hrvatskoj opoziciji.¹⁶⁶

¹⁶² Budak dalje smatra da je Maček neosporni vođa hrvatskog nacionalnog pokreta i da spomenuti ciljevi moraju biti realizirani pod njegovim vodstvom. (Pismo Košutiću, 27. III 1933., prijepis kod autora.)

¹⁶³ Zbirka Trumbić, bilj. o sastanku od 4. XII 1932, nereg. Sastanku su pored Trumbića prisustvovali V. Maček, V. Vilder, M. Kostić, J. Predavec, M. Budak.

¹⁶⁴ Sutradan po prihvaćanju Punktacija, Stjepan Buć je Mačeku poslao pismo u kojem iznosi svoje poglede o hrvatskoj politici, izjašnjavajući se naročito protiv politike SDK. (Zbirka Trumbić, pismo od 8. XI 1932., nereg.)

¹⁶⁵ V. Raić je informirao Trumbića »da su se u Zagrebu smirili oni elementi koji su bili nezadovoljni sa rezolucijom, nakon što su vidili onu oštru kampanju iz Beograda i u *Novostima*«. (Zbirka Trumbić, bilj. od 7. XII 1932, o razgovoru s V. Raićem, nereg.)

¹⁶⁶ Kvaternik je to kasnije ovako objašnjavao: »Zagrebačke punktacije u svojoj su konačnoj redakciji kompromis, da se omogući potpis i Srbima prečanima i predstavniku ustaša. Zahtjev za povratak na stanje prije 1. XII 1918. imao je zadovoljiti radikalne hrvatske mase, a klauzula o novom državnom uređenju, naše Srbe. Budak je mnogo pričao o ovima. O svima se pohvalno izražavao, napose o dr Dudi Boškoviću iz Pančeva. U našoj oskudnoj političkoj literaturi još nije dovoljno istaknuta povijesna činjenica, da su za vrijeme diktature, dakle u času najveće najezde velikorspska, Pribićević i njegove pristaše bili na hrvatskoj strani, činjenicu, koju hrvatska politika, napose ustaška, nije ispravno ocijenila. Ali, preko svih programatskih razlika i momenata dnevne politike, ona dokazuje, da je u Hrvatskoj bilo mnogo Srba, koji su Hrvatsku, a ne Srbiju, smatrali svojom domovinom. Punktacijama, koje je također redigirao Trumbić, mogla se je omogućiti i pospješiti njihova politička evolucija, sigurno bolna i teška. One nisu bile ograničenje ciljeva hrvatske borbe, već pokušaj,

d) *Trumbićevo tumačenje Zagrebačkih punktacija*

Tekst Punktacija nosi izrazit pečat Trumbićevih shvaćanja. Stavove i koncepcije, koji su sadržani u Punktacijama, Trumbić je ranije iznosio i zastupao u privatnim razgovorima s pojedinim ličnostima, u izjavama stranim novinarima i u objašnjenjima listu *Manchester Guardian*. Njemu je uspjelo da u podesnoj formi vješto izrazi svoje osnovne stavove, a da pri tom njegov tekst bude prihvatljiv za sve učesnike sastanka, koji su se inače, kao što se vidjelo, razlikovali u svojim koncepcijama. Najosjetljivije je svakako bilo pitanje da se nađu takve formulacije koje će biti prihvatljive i za samostalce kao najumjerenije i pravaše kao najekstremnije. Oštrina kojom su predstavnici samostalaca govorili o režimu išla je u prilog Trumbićevim nastojanjima da se ostrim formulacijama i stavovima osudi srbijanska hegemonija.

Trumbić je u svojim formulacijama na vješt način uspio izbjeći pokretanje konkretnih pitanja i utvrđivanje konkretnih stavova. Zahvaljujući upravo tome bilo je uopće i moguće da se postigne suglasnost tako različitih grupa. To što je on izbjegavao da odredi konkretne stavove nije bilo uvjetovano samo činjenicom da bi na konkretnim pitanjima bilo ionako teško postići suglasnost, nego je takav postupak izražavao i druge njegove osnovne intencije. A te su intencije bile u skladu s njegovim tadašnjim pogledima na metode i ciljeve političke borbe opozicionih grupacija u Hrvatskoj, kao i u vezi s njegovim stavovima o pitanju odnosa između političkih grupacija, naročito u prečanskim krajevima. Trumbićeva namjera bila je da Punktacije posluže kao platforma za zajedničku aktivnost potpisnika toga dokumenta. Solidarnost koju je želio postići među potpisnicima Punktacija imala je određeno značenje, smjer i granice. Naime, solidarnost prečanskih političkih grupacija ticala se prvenstveno njihova odnosa prema Srbiji. Osnovna je Trumbićeva misao bila da je nakon ujedinjenja 1918. uvedena hegemonija

da se u tu borbu uklopi i naše hrvatske Srbe. Tako su ih shvaćali njezini potpisnici Budak i Trumbić.« (N. dj., 238.)

Ovo Kvaternikovo kasnije tumačenje dosta je blisko tadašnjem Bukadovu shvaćanju. Iznoseći svoje poglede o ciljevima hrvatske opozicije i svoje tumačenje Zagrebačkih punktacija, kao što je naprijed prikazano, Budak je pisao Košutiću: »Iz ovoga nipošto ne slijedi da mi ne možemo biti lojalni prema našim suradnicima Srbima, nu i g. Pribićević mora znati da je dosta, što je on 1918. vodio Tonu Pavelića. Ako je lojalan i dosljedan i ako hoće da povuče sve konsekvencije iz svoje knjige 'Diktatura kralja Aleksandra', mora lojalno pristati, da njega ovaj put vodi dr Maček. Ovo nije 'frankovluk' nego kategorički imperativ Hrvatskoga naroda, koji će se bezuvjetno provesti.« (Pismo od 7. III 1933.) Izrazivši uvjerenje da hrvatski narod želi dva rješenja — hrvatsku državu i njeno seljačko uređenje — Budak nastavlja: »Vidite, zbog ovoga moga znanja me je neobično razveselilo Vaše držanje prema g. Pribićeviću! Nedvojbeno je, da on ne će ni jednog ni drugog rješenja, jer se protivi cijeloj njegovoj naravi, a s druge strane, on može biti našim suradnikom, a da mi nipošto ne moramo, a niti ne kanimo počiniti prema njemu odnosno prema našim Srbima felonije, budući da se ne da ni zamisliti seljačka država, u kojoj SVAKI POŠTEN SELJAK ne bi mogao biti zadovoljan.« Budak dalje piše: »Uzmimo problem Pribićević s druge strane, pa postavimo pitanje ovako: postoji li hrvatski seljak, koji bi u Vas kao Hrvatskoga borca mogao vjerovati, kad bi mu Vi izjavili, da Vam je u borbi za državnu samostalnost bliži, bolji i vjerniji suradnik g. Pribićević (Svetozar!) od Ante (tj. Ante Pavelića; Lj. B.) ili od bilo kojeg Hrvata, koji stoji na zahtjevu samostalne Hrvatske države!? Ne treba biti ni političar ni filozof za ovaj odgovor, treba samo prikloniti uho narodnoj duši, pa da čujete, kako tuče.« (Pismo od 27. III 1933.)

Srbije nad ostalim dijelovima države. Osnovna karakteristika te hegemonije bila je u njenom destruktivnom djelovanju i negativnim posljedicama. Ona je pogodila sve prečanske krajeve pa otuda njihov interes da se zajednički bore protiv nje, a Punktacije su trebale da posluže kao platforma na kojoj se utvrđuju osnovna načela i ciljevi na kojima će se zasnivati zajednička borba protiv hegemonije Srbije.

Trumbić je, prema tome, mislio da je nasuprot Srbiji potrebno osigurati solidarnost svih krajeva i političkih grupacija s druge strane Drine, Save i Dunava. O toj granici on je drastično govorio kao o »sanitarnom kordonu« koji treba da u smislu političkog interesa odvoji Srbiju od ostalih krajeva preko te granice, nad kojima je ona uspostavila hegemoniju, pa otud i razlog za potrebu njihove solidarnosti.¹⁶⁷ Solidarnost zemalja s druge strane ove riječne granice treba biti potpuna, apsolutna, a suradnja i zajednica sa Srbijom je samo uvjetna, relativna — objašnjavao je Trumbić.¹⁶⁸ Takva politika, prema njemu, odgovara i interesima prečanskih Srba.¹⁶⁹

Uklanjanje srbijanske hegemonije Trumbić je shvaćao kao uvjet koji mora prethoditi svakom pokušaju za uređenje međusobnih odnosa. Time se moraju stvoriti uvjeti za samostalno i slobodno odlučivanje svake posebne jedinice; svaka od njih mora prethodno biti slobodna da bi mogla odlučivati

¹⁶⁷ Takvim formulacijama Trumbić se služio u svom izlaganju na sjednici Izvršnog odbora SDK, upotrebljavao ih je i kasnije, u objašnjenjima Punktacija. Na jednom kasnijem sastanku predstavnika grupa koje su potpisale Punktacije, on je još jednom skrenuo pažnju na to »da je težište cijele rezolucije i njene politike na tome što je, kao *sanitetski kordon povučena linija na Drini, Savi i Dunavu*, što je kategorički bilo jednodušno utvrđeno na našoj konferenciji prošlog mjeseca. Potpuno logički rečeno je zatim u rez[oluciji], da se preko te linije ima *odstraniti* iz svih naših zemalja ta srbij[anska] hegemonija i ukloniti sa *svim* njenim predstavnicima.« (Zbirka Trumbić, bilj. o sastanku od 4. XII 1932., nereg.) Neutvrđenoj osobi Trumbić je pisao: »U našim razgovorima na sastanku otvoreno je govoreno, da ona riječna linija (Dr[ina]—S[ava]—D[unav]) znači sanitetski kordon, koji da nas brani od infekcije iz Srbije [...]« (v. nap. 151.)

¹⁶⁸ »Mi s ove strane Drine, Save i Dunava, Hrvati, Srbi, Nijemci i Mađari koji smo pod srbij[anskom] hegemonijom svi upropašćeni«, objašnjavao je on na jednom sastanku s nekolicinom potpisnika Punktacija, »*idemo skupa apsolutno*, 100 po sto, a sa Srbijom samo *relativno*, samo ukoliko ona pristane na ravnopravnost i slobodu svih članova i stvaranje nove zajednice na bazi *asocijacije interesa*. S ovim treba da smo na čistu, u ovome je jezgra pitanja, bez ovoga mi ne možemo ići skupa.« (Zbirka Trumbić, bilj. o sastanku od 4. XII 1932.)

¹⁶⁹ Govoreći o tome da prečanske zemlje moraju biti zajedno apsolutno, a prema Srbiji samo relativno, Trumbić je nastavio: »Najposlije sva ideja ide za tim, da se spasava vas amošnje Srbe, jer *Hrvatska* će se sigurno, kako stvari idu, *izvući ispod* Srbije, i na to će oni u Beogradu, ako stanu popuštati, najprije pristati. U tom slučaju oni Srbi, koji ostanu, bit će definitivno predani Beogradu na milost i nemilost. Naša politika ima da sve vas spasi s ove strane Drine, Save i Dunava. Time ćete postat gospodari u svojoj zemlji. To je *politička linija*, a *nije nacionalna*. Da smo s tim idejama na čisto. Svi odobravaju i priznaju da je tako!« U spomenutom pismu nepoznatoj osobi, pošto saopćava da se na sastanku govorilo o »sanitetskom kordonu«, Trumbić bilježi da se govorilo »i to da preč[anski] Srbi treba da idu 100 po sto sa Hrvatima, dakle apsolutno, dočim sa Srbijom idemo samo relativno, tj. u koliko bi se moglo s njom sklopiti sporazum, koji bi priznavao izmjeničnu [ovako u originalu, Lj. B.] samostalnost. U protivnom slučaju ostaje put potpunog otcijepljenja. Pošto ono prvo nije vjerojatno da će oni u Beogradu primiti, ostaje kao vjerojatna samo druga solucija.«

o svojoj sudbini. Potrebno je, dakle, vratiti se idejno na godinu 1918.¹⁷⁰ i sa te tačke započeti s uređivanjem međusobnih odnosa. Novi odnosi moraju isključivati svaku hegemoniju i zasnivati se na *asocijaciji interesa*.¹⁷¹ Kako su

¹⁷⁰ Misao o potrebi vraćanja na 1918. godinu izazivala je mnoge nejasnoće i nesporazume (usp. Boban, Zagrebačke punktacije, 435 i d.).

Mjesec dana nakon prihvaćanja Punktacija, Trumbiću su došla dva samostalca iz Beograda, V. Mioković i Đorđević. Tražili su više objašnjenja o Punktacijama, pored ostalog i u vezi s formulacijom o vraćanju na 1918. godinu. »Da li je to 1. decembra? — Da se barem to zna, bilo bi jasnije. Inače nastaju svakakva pitanja, da li još na vrijeme rata, da li na stanje u Austro-Ugarskoj itd.?«, interesirali su se oni. Trumbić im je odgovorio: »Ta su sva pitanja izlišna, pravi se zbrka u jednoj jasnoj stvari. Sama rezolucija daje odgovora, ona je jedna cjelina i to jedna *logična cjelina*. Vraćanje na g. 1918' ne znači vraćanja *vođe uzbrdo*, niti uspostavljanje *vremena nazad 14 godina*, što je nemoguće, a, mogu vam reći, da ne znači nito da mislimo prenositi ogromne zgrade koje smo mi pod 'hegemonijom' sagradili kroz ovo vrijeme, čitav novi Beograd, izvan Beograda. Rezolucija govori o *vlasti*, ona je jedna *politička* koncepcija, ona konstatira da je do sada tu vlast vršila srbij[anska] hegemonija sa destruktivnim posljedicama, stoga logički ona traži odstranjenje te destruktivne sile iz naših krajeva, da je ne bude onako kao što je nije bilo, prije nego se je pojavila ovamok«. Kad su spomenuta dvojica pokušala komentirati šta zapravo znače Trumbićeve riječi, on ih je prekinuo dodavši: »Nisam vam dao nikakvo tumačenje ni objašnjenje, nego sam vas upozorio jedino na samu rezoluciju da možete shvatiti ono što vam se učinilo kao nejasno. Ako smo kazali 'hegemonija' tražili smo jedan blag izraz da označimo ovo strašno stanje. Ovo je, prema prilikama, vjerujte, jedan umjeren stav. Sa državnog gledišta, ovo znači pomoć da ju se spasi u posljednjem času, od propasti u koju je vodi hegemonija. Hrvati posebice to neće trpiti prekrštenih ruku.« (Zbirka Trumbić, bilj. od 8. XII 1932, o razgovoru s Đorđevićem i Miokovićem, nereg.)

¹⁷¹ Iznoseći mišljenje da Beograd neće prihvatiti sporazum na bazi asocijacije interesa i da bi zbog toga otcjepljenje moglo biti vjerojatno, Trumbić u jednom pismu nastavlja: »Stoga se postavlja zahtjev, da se odstrani i ukloni srbij[anska] hegemonija iz svih naših zemalja s ove strane rijeka sa svim njenim predstavnicima, a samo na toj pretpostavci, da će se moći pristupiti dogovaranju za uređenje državne zajednice. Smisao je taj, da kad bi svi amošnji krajevi postigli faktičnu samostalnost (u prvom redu povlačenje oružane sile pod komandom srbijanskom) moglo bi se tek onda pristupiti k dogovaranju, tj. na slobodnoj nozi na jednakopravnoj bazi. U prvoj točki, gdje se govori o narodnom suverenitetu, jasno je da u negativnom smislu to znači eliminiranje srbijanske dinastije.« (V. nap. 151.)

Dvojica spomenutih samostalaca iz Beograda negodovala su u razgovoru s Trumbićem zbog formulacija o srbijanskoj hegemoniji, iz kojih proizlazi da se okrivljuju svi u Srbiji, bez iznimke. »Ako ima hegemonista kod nas, a ima ih, to su oni od kojih trpi i Srbija, a ne samo vi. Mi želimo da budemo složni pa da ih se oslobodimo.« Trumbić im je uzvratio: »Vi ste sve to pobrkali. Šta ga ulazite vi kao pristalice sam[ostalnih] dem[okrata]. Zar mislite da smo zbog vas donijeli rezoluciju, ili zbog *Ljube Davidovića*, koji čujemo da je uvrijeđen, usklikujući: Pa zar sam ja upotrebljavao 'nemoralne metode'? Nismo mi našom rezolucijom upuštali se u *ličnu* kritiku, niti smo ispitivali da li je Davidović, [upotrebljavao nemoralne metode?; Lj. B.] kada je sastavljao vladu, ili kada je gradio '*tvrdi grad*' (Tako je on nazvao vladu — koju po redu? — *Velje Vukičevića*, u kojoj su bili ministri sami Srbijanci, radikali i demokrati). Nismo mislili ni na *Srškića*, ni nikoga, čak ni na gospodina *Aleksandra Karađorđevića* lično, pa niti partije. Ova naša rezolucija postavlja jednu *fundamentalnu bazu* našoj politici, koja, poslije 14 godina ovakova stradanja kakova nikada nismo u prošlosti doživili, kad smo samo objekt u svojoj kući, kada sigurno na ovaj način idemo u sunovrat, zauzela je jedan stav, koji konstatuje dijagnozu bolesti i određuje efikasan lijek: *bolest, srbijanska hegemonija, a lijek: nazad sa tom hegemonijom* i sa svim njenim predstavnicima odovud s ove strane Drine, Save i Dunava. I kad se ukloni odovud ta hegemonija, onda ćemo pristupiti k razgovoru o novom uređenju *državne zajednice*, to znači, *svak gospodar u svojoj kući* i svaki na slobodnoj nozi. Inače značilo bi praviti 'sporazum', kao da me neko drži za grkljan, pa mi onda kaže: daj brate dragi, da se sporazumimo.

Punktacije utvrđivale samo osnovna načela, to se u njima ne govori konkretno o proceduri koju bi trebalo primijeniti u ostvarivanju tih ciljeva.¹⁷²

To nije sporazum, nego laž. Takav je 'sporazum' pravljen sa Radićem u zatvoru, pa je pušten iz zatvora i postao čak i ministar, ali zato doživio je 20. juna i izgubio sa nekoliko svojih glavu. Takva sporazuma neće nikada više biti. Hegemonija upropašćuje državu i narod, ona se ovako ne može držati, ona se raspada u svojoj unutrašnjoj koheziji, i čim [će] doći prvi udar, nje će nestati i susjedi će grabiti koji bude što mogao. Naša rezolucija pokazuje jedini put, kojim ako se na vrijeme krene, moći će se spasiti.« Navodeći neke primjere koji ilustriraju postojanje hegemonije, Trumbić je zabilježio: »To je hemogenija. Od toga patimo i od toga hoćemo da se oslobodimo tako da vlast za našu zemlju bude u našoj kući i u našim rukama, a vlast Srbijanaca, bilo kojih, jednako najboljih kao i najgorih, da bude odstranjena i uklonjena iz ovih naših zemalja s ove strane Drine, Save i Dunava. U tome je problem. Ne možemo zatvoriti oči pred sigurnom propašću! Branimo se, ovo je nužna odbrana!« (v. nap. 170, bilj. 8. XII 1932.)

U razgovoru s prof. g. Radonićem, Trumbić je izrazio mišljenje da se ne vodi dovoljno računa o zapadnim dijelovima zemlje i da se to smatra kao »*teren za odstupnice*«, izražavajući bojazan da bi ti krajevi mogli biti žrtvovani u kakvim okolnostima. »Stoga jedino što nama ostaje da tražimo potpunu *samostalnost Hrvatske*, kod kuće da smo gospodari, da možemo voditi brigu o svojem životu i opstanku a ne da nas neko iza leđa daje nekome kao sitan novac.« Na Radonićevu primjedbu da bi rasparčavanje države moglo dovesti do potpadanja pod tuđi upliv, Trumbić je uzvratilo: »Ja Vam kažem, hoćemo vlast u svojoj kući, te nema sve dotle dok je i trag srbijanske hegemonije kod nas. Nakon toga razgovarat će se i samo slobodnom voljom naroda može se organizirati zajednica kao *asocijacija interesa*, u kojoj će svaki član doprinijeti a svaki će imati jednaka prava, isključivši svačiju hegemoniju. Tako se izbjegavaju komplikacije međunarodne prirode. Danas je Jugoslavija smatrana kao jedno bolesno tijelo i na strani grosso modo dobiva se uvjerenje da je ovo pakao koji nije moguće urediti i da je ovdje barutana, od koje prijeti opasnost mira. Od toga do uvjerenja da bi [bilo] najbolje da se ovaj pakao radikalno sanira time da se zadovolje susjedi i oni se podijele.« »Ali bi to značilo razići se«, primijetio je Radonić. Trumbić: »Značilo bi svak gospodar u svojoj kući, a svi skupa ukoliko budu htjeli. Dosta je s hegemonijom, ovo je upropašćivanje i propadanje.« Pošto je potvrdno odgovorio na pitanje da li se podrazumijeva povlačenje vojske i iz Bosne-Hercegovine (»Iz svih zemalja s ove strane Drine, Save i Dunava«) Trumbić je zaključio: »Ako se tako uredimo i ako ostanu i najmanje veze između nas, sigurno je da će to vanjskom svijetu biti veća garancija za mir, nego je danas pod centralističkom diktaturom, a drugo sigurno je i to da bi ova zajednica bila bolje sigurna od vanjskih napadaja nego li je danas sa svom silnom vojskom kojom komandiraju Srbijanci, a Hrvati i ostali 'Prečani' služe kao 'Kanonenfutter'.« Radonić se u tome složio s Trumbićem, ali je dodao da »oni u Beogradu neće nikad pristati da se povuku čak i iz Bosne«. (Zbirka Trumbić, bilj. od 31. XI 1932, o razgovoru s prof. Radonićem, nereg.)

¹⁷² Kako se čini, o tome se nije konkretno raspravljalo ni u diskusijama među potpisnicima rezolucije. Iz Trumbićeva razgovora s dvojicom spomenutih samostalaca vidi se jedan od načina na koji je on zamišljao proces sporazumijevanja i izgradnje nove državne organizacije. No, čini se da taj njegov stav nije bio direktno vezan za interpretaciju Punktacije, nego gledište koje je nastalo ad hoc, u objašnjenjima na postavljena pitanja. Može se pretpostaviti da je Trumbić tu proceduru i inače zamišljao kao jedan od mogućih načina za izlaz iz postojeće krize.

Da bi se izašlo iz postojećeg stanja, trebalo bi, prema mišljenju Miokovića, provizorij kao prelazno razdoblje s činovničkom neutralnom vladom, koja bi provela slobodne izbore. On je upitao Trumbića da li će prečanski krajevi u tom slučaju učestvovati na izborima. Trumbić je o tome zabilježio: »U ovome mora da je mislio što nije izrekao, kao da se boji da mi ovamo hoćemo da kidamo, pa da nećemo nikakva učešća u državnom životu pa niti u izborima. Ja sam na to odgovorio: *Mi ćemo sigurno učestvovati na svim izborima na kojima narod bude mogao dati svoj glas*. To je jasno. Svi smo mi danas bez mandata, privatne ličnosti. Stoga sve što govorimo, govorimo samo lično, a to ima veću važnost samo ako dobro tumačimo i mišljenje naroda, što

Već je rečeno da su Punktacije u vezi s pitanjem državnog uređenja izražavale samo jedan općeniti princip i da se u njima ne podrazumijeva nikakva konkretna forma državnog uređenja. Za Trumbića, kao autora Punktacija, nije ni to bilo osnovno pitanje. Za njega je bilo primarno da se utvrde osnovna načela na kojima bi trebalo da se zasniva puna solidarnost prečanskih političkih grupacija. On se protivio svakom pokušaju da se Punktacije tumače u smislu nekog konkretnog državnopravnog programa, a naročito da se one tumače kao federalistički program, što se inače s nekih strana činilo, naročito od strane samostalaca. Na jednom sastanku s nekolicinom potpisnika Punktacija Trumbić se osvrnuo i na taj problem. Pošto je istakao da najprije treba odstraniti srbijansku hegemoniju i »*nakon toga* samo ova strana ovamo moći će pregovarati s onom onamo i jednakopravno slobodnom voljom svake strane na načelu *asocijacije interesa*«, on je nastavio: »Stoga je neuputno govoriti o *federaciji* ili o *konfederaciji*, jer se time mute pojmovi. Najprije *ima da odu*, pa onda da razgovaramo, kad ih se riješimo i postanemo slobodni! Pošto je Pribićević u svome pismu govorio o *federaciji* interpretirajući tako rezoluciju,¹⁷³ ja sam zamolio Vildera i molim njegove drugove da ga [na] ovo upozore, jer ne smije da tumačenjem zamuti se stvar, koju smo mi među nama već stavili na čistu. Ja sam vam onda čisto rekao, a vi ste svi odobrili, da je koncepcija ova, stečena na bazi teškog iskustva ovih 14 godina«, a zatim

mislimo da jest. Naravno da je isključeno to učestvovanje po izbor[nom] zakonu, kao što je ovaj ili onaj koji se sprema. To nisu izbori, jer narod ne može da glasa za koga hoće, nego za koga mu se naredi.« U vezi s Miokovićevim pitanjem o tome da li bi bilo bolje odmah ići na izbore za ustavotvornu skupštinu ili najprije za zakonodavnu, a u međuvremenu pripremiti sve što je potrebno za donošenje novog ustava, Trumbić je zabilježio: »Meni se čini da je sa dvije skupštine *odviše dug put*, na kojem može se svašta dogoditi. To neće dovesti k cilju, tim više što bi nastale svakovrsne intrige, zapleti bogzna kakovi. Ustavotvorna skup[ština] mora da bude suverena. Da što ona zaključiti bude definitivno, da ima naime pravo da odlučuje o svim državnim pitanjima, pa i o formi vladavine. Obojica [tj. Mioković i Đorđević; Lj. B.] to odobravaju i bili su zadovoljni, kao da su im se raspršile neugodne sumnje o našem, hrvatskom apsolutnom daljem neučestvovanju. Jasno je da je M[ioković] sa pitanjem o našem učestvovanju na izborima mislio i na to da li ćemo mi Hrvati učestvovati i u zakonodavnom radu. Ali pošto to on nije spomenuo, nego je eventualno podrazumijevao, ja sam mu dao odgovor samo na pitanje izbora, dodavši da nam izbori, ali slobodni, trebaju zato da mogemo dobiti mandat od naroda i onda tek ovlašteno govoriti u njegovo ime. Ja sam naglasujući nastojao učiniti im utisak da je rezolucija jedna odluka definitivna i da će naša politika ići samo pravcem, koji je u njoj naznačen. Iako mislim da ova dvojica malo predstavljaju u B[еограду] a i Vilder mi je tako i na telefon rekao, ja sam im govorio ozbiljno, jer će oni, kako su i sami kazali, sve to pripovjedati u Beogradu te će doći do znanja i gore.« (V. nap. 170, bilj. 8. XII 1932.)

Tri dana kasnije Trumbić je zabilježio da mu je V. Štambuk, po povratku iz Beograda, prenio informaciju da su u Beogradu ljuti na njega i dodao »da su se počeli primirivati od onda kada su nekoji donijeli iz Zagreba, da su Rezolucionaši rekli da će, ako budu izbori slobodni, *izaći na izbore*, jer to da znači da nećemo kidati s ovom državom. Ovo je najvažnije od ovih informacija«, primjećuje Trumbić, »a vidi se po ovome da nije Štambukova fantazija, jer se odnosi na upit, koji mi je Mioković gore stavio i ja mu odgovorio.« (Zbirka Trumbić, bilj. 11. XII 1932, o razgovoru s V. Štambukom, nereg.)

¹⁷³ Vjerojatno se ovo odnosi na spomenuto Pribićevićevo pismo (v. nap. 148). Iznad riječi u pismu: »Ostale tačke primam jer izražavaju federalizam« stavljena je primjedba, vjerojatno Trumbićeva: »nije istina.«

Trumbić razvija svoju već navedenu misao o tome da prečani moraju ići zajedno apsolutno, a sa Srbijom samo relativno, ako ona pristane na sporazum na bazi asocijacije interesa.¹⁷⁴

Pored drugih razloga, zbog kojih nije želio da se govori o konkretnom državnompravnom programu, Trumbić se pri tom rukovodio i načelnim stavom da o tome mora rješavati sam narod u pojedinim jedinicama. U spomenutom pismu nepoznatoj osobi on piše: »Razumije se lako zašto se nije u zadnjoj točki *htjelo* ulaziti u detaljnije crtanje te državne zajednice, ali se ipak istaklo najglavnije, što je bilo potrebno. Za bazu postavljena je narodna volja i to ne svega [naroda] kao cjeline nego svake jedinice koja je samostalna prema svakoj drugoj; očuvanje te samostalnosti isključenjem namećanja hegemonije jedne ili više drugih jedinica; temelj je asocijacija interesa tih jedinica po njihovoj slobodnoj volji, a ne 'narodno' a još manje državno jedinstvo, o kojima će skupno rješavati sve jedinice bez namećanja i to samo u koliko one same složno pristanu da se o njihovim poslovima skupno rješava.«

Mada Trumbić nije želio da se konkretnije raspravlja o pitanju državnog uređenja, i izričito se, kao što je već rečeno tome protivio, ipak je intimno imao predodžbu o tome kako bi u praksi trebalo provesti načelo o *asocijaciji interesa*. Iz spomenutog pisma nepoznatoj osobi nazire se kako je on konkretnije zamišljao formulacije Punktacija koje su se odnosile na državno uređenje na bazi asocijacije interesa. Pošto je konstatirao da novo državno uređenje treba uspostaviti na osnovi slobodne volje pojedinih jedinica, on je nastavio: »Nije osnovano što se u novinama pisalo da se je time mislilo na federaciju. Da se je to mislilo, bi se tako reklo. A ovo što je rečeno [naime to, da se novo uređenje mora zasnivati na asocijaciji interesa, prema slobodnoj volji pojedinih jedinica; *Lj. B.*], isključuje pojam federacije, kako se obično taj pojam razumije, ako se neće da ga se uzme u etimološkom smislu. Ako se hoće da se da nekakav postojeći primjer, moglo bi se reći da bi takova drž[avna] zajednica naličila više na organizaciju Male Antante nakon posljednjeg pakta, nego li na federaciju čak i Švajcarsku.«^{174a}

Da li Trumbićeve interpretacije Punktacija, naročito misao o liniji Drina — Sava — Dunav, podrazumijevaju dualističko uređenje, tj. državnompravno konstituiranje jugoslavenskih zemalja bivše Austro-Ugarske kao jedne jedinice prema Srbiji kao drugoj jedinici, koje bi bile povezane određenim odnosima u zajedničkim poslovima?¹⁷⁵ Glavni Trumbićev cilj bio je, da se prečanske zemlje i političke grupacije u njima, koje su nakon ujedinjenja gravitirale prema državnompravnim koncepcijama političkih faktora u Srbiji, odgovori od takve orijentacije i pridobije za koncepciju složene državne organizacije, da ih se pridobije za to da takvo gledište zajednički nametnu Srbiji, u čemu

¹⁷⁴ Zbirka Trumbić, bilj. 4. XII 1932, nereg.

^{174a} U veljači 1933. zaključen je Pakt o organizaciji Male Antante. U literaturi postoje različita mišljenja o državnompravnom karakteru Male Antante nakon tog Pakta. (Usp. Milan Vanku, Mala Antanta, Titovo Užice 1969, 80.)

¹⁷⁵ Vilder je, npr., informirao Trumbića, da S. Buć smatra da su »u tim zaključcima [tj. Punktacijama; *Lj. B.*] predviđene dvije pole«, (Zbirka Trumbić, bilj. 13. XI 1932, o razgovoru s Vilderom, nereg.)

prečanske zemlje treba da istupaju ujedinjeno, solidarno, kao cjelina.¹⁷⁶ Pri tom načelo o asocijaciji interesa treba da bude i princip za uređenje odnosa i među samim prečanskim zemljama. Njihova solidarnost i jedinstveno istupanje potrebni su da se taj princip nametne Srbiji, a njihovo pravo bilo bi da se tim principom i pojedinačno koriste. Iz Trumbićeve interpretacije proizlazi da je smatrao kako i bez obzira na to kakav će biti odnos prečanskih zemalja prema Srbiji (i da li će doći do sporazuma i kakvog odnosa), one u svakom slučaju moraju biti *apsolutno* zajedno, uređujući svoje odnose na bazi zajedničkih i posebnih interesa. Time bi se s terena političke solidarnosti, u odnosu na Srbiju, prešlo u sferu državnopravne solidarnosti prečanskih zemalja i u slučaju da i ne dođe do sporazuma sa Srbijom. Za Trumbića je bio bitan princip i u tome je on određeniji, a konkretna rješenja ovisila bi o mogućnostima realiziranja tog principa. Zato njegov princip ne isključuje ni mogućnost dualističkog rješenja, kojem je Trumbić, čini se, načelno bio dosta sklon.

Ne bi bilo realno da se o Trumbićevim državnopravnim koncepcijama i uopće njegovim shvaćanjima srpsko-hrvatskih odnosa u razdoblju otkako se nalazio u opoziciji sudi isključivo na osnovi njegovih raspoloženja i njegovih sudova u vrijeme šestojanuarskog režima. Da bi se mogli donijeti određeni, potpuniji i koncizniji sudovi bit će potrebno da se još štošta objasni, osobito razdoblje od 1935. do njegove smrti.¹⁷⁷ Zbog toga se u okviru ovog rada i ne pokušava davati definitivna ocjena o Trumbićevim koncepcijama, bar ne tako precizna. Pored svega što je već rečeno o njegovim shvaćanjima, i ovo nekoliko fragmenata i konstatacija doprinose su lakšem izricanju kompleksnih i definitivnih sudova o Trumbiću. Uoči proglašenja šestojanuarskog režima, u vrijeme svoje misije u inozemstvu, govorio je o federalizaciji Jugoslavije kao programatskom zahtjevu hrvatske opozicije, iznoseći to i kao svoje vlastito mišljenje. Ako se, pak, federalizacija cijele Jugoslavije ne bi prihvatila, tražio je samostalnu Hrvatsku povezanu personalnom unijom sa Srbijom.¹⁷⁸ Prema tome, i maksimalan Trumbićev program predviđao je tada određenu povezanost jugoslavenskih zemalja. U vrijeme šestojanuarskog režima on je nesumnjivo znatno radikalizirao svoje gledište i nije više o federalizaciji ni govorio. Međutim, ta njegova radikalizacija nije ga, ni u državnopravnom ni u ideološkom pogledu, dovela na ustaške pozicije, kao što se to ponegdje i ponekad želi dokazati.¹⁷⁹

¹⁷⁶ U spomenutom pismu (v. nap. 151) Trumbić piše: »Nekoliko riječi o našoj rezoluciji tebi za razjašnjenje. Razumi je se da i ona, kao i sve druge govore, što se tiče načina, onako kako se to danas može. Glavna je ideja da Dr[ina]—S[ava]—D[unav] jest demarkaciona linija, tako da nastaju dvije grupe: Srbija i Hrvatska sa ostalim zemljama koje su bile u A[ustro]—U[garskoj]. Ovo su najviše podvukle neke vanjske novine, kao najglavniju stvar. Poslije 14. g. zajedničkog života i poslije 4. g. srbijanske diktature, povlači se linija na ovim rijekama! Komentari beogradski ovo su shvatili da ovo znači proširiti Hrvatsku do Drine. Politički ovo znači: poziv nas Hrvata ostalim prečanima a naročito Srbima da idu s nama, a to na temelju 14. god. iskustva destruktivne hegemonije srbijanske.«

¹⁷⁷ O tome će biti više govora na drugom mjestu.

¹⁷⁸ Usp. Krizman, n. dj., 186, 187, 193, 198, 199, 200, 202; Stojkov, O spoljnopoličkoj aktivnosti vodstva SDK, 298, 313, 314, 318.

¹⁷⁹ Tako Kvaternik spominje da su dr. Hondl i M. Žanić davali informacije o Trumbiću i da su »sve te informacije za čitavo vrijeme diktature bile uvijek identične i mogu se ovako sažeti:

Vidjeli smo, dakle, da su potpisnici Punktacija različito shvaćali njihovo konkretno državnoopravno značenje, što je bilo u skladu s njihovim općenitim programatskim stavovima. Već samo letimičnim pogledom na te stavove može se zapaziti da postoji skala tih gledišta na čijim polovima se nalaze samostalci kao najumjereniji i pravaši (ustaše) kao najekstremniji. Maček i Trumbić nalaze se između ovih polova. Ako bi se i njihovo mjesto u toj skali željelo preciznije odrediti, onda bi Mačekovo mjesto bilo između samostalaca i Trumbića, znatno bliže Trumbiću nego samostalcima. Trumbićevo mjesto nalazilo bi se između Mačeka i ustaša, bliže Mačeku nego posljednjima.

4. Režim i Punktacije

Kako se čini, namjera potpisnika rezolucije nije bila da joj u to vrijeme daju veći publicitet u formi letka ili na sličan način. Rezolucija se u prvim danima širila u užem krugu.¹⁸⁰ Vijesti o održanom sastanku i prihvaćanju rezolucije, a zatim i tekst rezolucije u cjelini, pojavili su se najprije u stranoj štampi.¹⁸¹ Rezolucija je široj domaćoj javnosti bila nepoznata sve dok po direktivi vladinog Centralnog presbiroa nije bila objavljena u domaćim lis-

Trumbić je bio radikalan i borben Hrvat. Otklanjao je svaku pomisao bilo kakvog dodira i razgovora s Beogradom. Vidio je konačno rješenje samo u potpunoj i konačnoj rastavi od Srbije.« Kvaternik također navodi da je Budak na spomenutom sastanku s njim i Pavelićem (v. nap. 159) »apodiktikički tvrdio, da je Trumbić politički ustaškog mišljenja. Dr Pavelić nije htio vjerovati, sjeća se onog Trumbića iz godine 1927. i 1928.« Pavelić je to shvatio, dodaje Kvaternik, tek tri godine kasnije, kad se sastao s Trumbićem u Palermu.

Sam Kvaternik iznosi ove sudove o Trumbiću: »Podupirao je podjednako obje hrvatske političke formacije, HSS i ustaštvo, jer je samo u njihovoj slozi i suradnji vidio jamstvo budućih uspjeha.« »Trumbić sigurno nije bio ustaša, gledajući ustaštvo kao totalitarnu stranačku organizaciju. On je podupirao ustaštvo, jer je u njemu vidio ispunjenje svog „programme de combat“ do maksimuma. Bio je sigurno lojalan i dr Mačeku i HSS. Držao je vezu između obih polova hrvatske politike u nadi, da će uspostaviti hrvatsku slogu u odsudnom času. Nu nije mu bilo suđeno, da to provede.« »Trumbić nije bio ni HSS-ovac, ali niti ustaša, kako je to Mile Budak govorio. Svako je strančarenje bilo protivno njegovu značaju. Podupirao je obe struje hrvatske politike, nastojeći tako spasiti hrvatsku slogu za odsudne časove, koji su se u Evropi približavali gigantskim koracima«. (Kvaternik, n. dj., 233, 238, 246, 258, 265; usp. A. S. Pavelić, Povodom jednog članka o Trumbiću).

¹⁸⁰ Kasnije, kad su Punktacije dobile širi publicitet, Meštrović se kod Trumbića zalagao za to da bi se na njih »imali kupiti potpisi i to u velikom broju na hiljade i hiljade, ali tako da se onaj sadržini, kakva je u rezoluciji nadoda monarhija i državna cjelina, pa da će onda svi potpisivat, počevši od nadbiskupa pa dalje. Razumi se po tome da bi se onda i on [tj. Meštrović; Lj. B.] potpisao, a da hiljade i hiljade ne mogu sudbeno gonit. On se vraća na onu svoju raniju ideju, za zajednički istup na bazi *minimalnog programa* za koji je bio, po njegovu kazivanju, i Grga Anđelić. Ja sam mu rekao evanzivno, da bi se pojedinci bojali staviti potpis bojeći se posljedica, tim više što je režimska štampa bila onako napala Rezoluciju i mene [tj. Trumbića; Lj. B.], ali da je to ideja o kojoj se može razmišljati, ako i ne odmah. On je mnogo puta na to insistirao i vraćao se«, zabilježio je Trumbić. (Zbirka Trumbić, bilj. od 5. XII 1932, o razgovoru s Meštrovićem, nereg.)

¹⁸¹ Usp. Boban, Zagrebačke punktacije, 331.

tovima, s obaveznim komentarom koji je napisan prema instrukcijama CPB.¹⁸² Tako je bila pokrenuta dirigirana kampanja protiv rezolucije i njenih potpisnika.

¹⁸² Sarajevska »Večernja Pošta«, zabunom ili namjerno, donijela je te instrukcije u cjelini. One glase:

Komentar na rezoluciju opozicije

Ad I

Uistinu ovu su rezoluciju potpisali svega nekolicina ljudi, koji bi htjeli neovlašteno da govore u tuđe ime. Kriju se za formu hegemonije Beograda i hegemonije srpstva, a izbegavaju da predlože određene konture unutrašnjeg državnog uređenja. Pada u oči da sastavljači rezolucije prikazujuć neiskreno i u čisto demagoškoj nameri narod isključivim izvorom svake javne vlasti pokušavaju da i ako maskirano sugerišu ideju kao da bi postojalo neko dvojstvo narodnih i Kraljevih interesa. Međutim ti su interesi potpuno identični i podudarni i Kralj je u stvari prvi mandator narodne volje, najpozvaniji zatočnik pravih nacionalnih interesa. Zbog toga su Kralj i narod izvor javne vlasti, a Kralj je kao državni poglavica s jedne strane simbol narodnog jedinstva unutar, a s druge strane simbol državne suverenosti spolja. Prema tome svaki pokušaj da se [na] ovako tendenciozan način odvoji Kralj od naroda, a narod od Kralja razbiće se o zdravu i prekaljenu svest našega naroda i o njegovu iskrenu odanost Kralju i narodnoj dinastiji.

Ad II

Sa drugom tačkom rezolucije nebi trebalo gotovo ni polemisati, jer je nesumnjivo da smo mi pretežno seljačka država i da se u njoj prvenstveno zastupaju seljački interesi i jer je isto tako nesumnjivo da je baš u interesu seljaka podržavanje harmonije svih društvenih slojeva.

Ad III

Da kod nas ne postoji hegemonija najbolje su za to garancije pozitivni zakoni i praksa pune ravnopravnosti, a naročito u 6. januarskom režimu. Dokaz su za to i one spontane manifestacije u svoje vreme, naročito baš u krajevima gde rade i u čije ime pretenduju da govore potpisnici ove rezolucije.

Ad IV

Što se tiče četvrte tačke rezolucije ona je nesumnjivo za najoštriju osudu, jer je to tema i lorda Rotermera, Mussolinija i Gömbosa i svih ostalih njima sličnih naših »prijatelja«. Zbog toga je više nego sigurno da će se svi patrioti dići i na samu pomisao da bi se moglo vratiti stanje od 1. decembra 1918., jer šta bi to značilo? To bi bila tabula rasa. To bi značilo oživljavanje ponovno sve one kobne i štetne tradicije iz prošlosti u punoj njenoj potenciji. Značilo bi sve one tekovine za ovih 14 godina, koje se uspjelo da amalgamira, porušiti. Dakle posle svega stečenog iskustva, i posle cementiranja našeg narodnog i državnog jedinstva to liči upravo na tezu, koju zastupaju svi naši spoljni neprijatelji, i zato treba ovo najoštrije napasti. Treba pitati dr Trumbića, nekadašnjeg apostola jugoslovenstva, osvrnuvši se na njegove govore i pisanja u tom smislu, dali se može dovesti u sklad ono što sada radi sa onim što je sa dubokom verom i oduševljenjem ranije govorio i pisao.

Mislimo da bi sa ovim u vezi bilo zgodno apostrofirati i upitati kojeg su stanovništa Ljuba Davidović i Joca Jovanović-Pižon, te ostali vođe opozicije s ovu stranu

U režimskoj propagandi isticana je činjenica da su Punktacije u cjelini bile najprije objavljene u talijanskoj štampi. »Rezolucija je puštena iz Zagreba i stigla je posle Rima i do Beograda«, ¹⁸³ pisalo je „Vreme” i zatim nastavilo o njoj: »I nije ni malo čudno što je stigla pre u Rim nego u Beograd, jer je u njoj potpuno produžen onaj pokret, onaj zamah iz fašističke Italije koji neprekidno trese i udara po temeljima ugovora o miru.¹⁸⁴ Tako se, dakle, okolnost što je rezolucija bila najprije objavljena u talijanskoj štampi htjela iskoristiti kao dokaz o postojanju veze između talijanske politike prema Jugoslaviji i politike SDK.¹⁸⁵ U razgovoru s naprijed spomenutom dvojicom beogradskih samostalaca Trumbić je, govoreći o tome kako se Punktacije prikazuju u režimskim krugovima, izjavio: »Hoće da nam se insinuira da smo najprije dali Talijanima Rezoluciju, što je laž, jer je uopće nismo dali i suviše insinuira se da je donesena baš onda kad su *Gömbös* stvarali [ovako u originalu, *Lj. B.*] sa *Mussoliniem* plan o novoj grupaciji u Podunavlju i na Balkanu i da se naša rez[olucija] slaže s tim planom i da kao što je i njihov plan traži reviziju međunarodnih ugovora. Šta hoće time lude da postignu. Samo to da dokažu da je ova država izolirana u svijetu, da ovaj režim cijeli svijet osuđuje, a u prvom redu Englezi i Francuzi. Pa kad bi još mogli uvjeriti, kao što nastoje da su proti opstanka države i oni koji su radili na

Drine i Dunava, koji nisu potpisali rezolucije, dali posle svega ovoga oni mogu da paktiraju i da prave sporazume sa takvim ljudima?

Ad V

A što se tiče posljednje tačke rezolucije gde se kaže da asocijacija interesa treba da bude osnovana na narodnoj volji, mišljenja smo da je svakome jasno da je ta asocijacija baš u ime i na bazi te narodne volje rešena definitivno pod cenom mora krvi i brda kostiju na Kajmakčalanu i da je zapečaćena 1. decembra 1918. Za njom danas stoji ceo narod gotov da ustane protiv svakog pokušaja, da se ta asocijacija interesa uzdrma.

Treba podvući da nije idealno stanje imati samo jednu stranku, ali treba naglasiti da sve stranke treba da kažu jasno šta hoće, a pre svega da neodstupno stoje na principu narodnog i državnog jedinstva. (Večernja Pošta, br. 3444, 25. XI 1932.)

¹⁸³ Vladi je rezolucija bila vjerovatno poznata i prije objavljivanja u talijanskoj štampi. Šef zagrebačke policije J. Bedeković kasnije je izjavio Vilderu da je tekst rezolucije imao samo pola sata kasnije nego što je bila prihvaćena. (Zbirka Trumbić, f-135, bilj. od 18. IX 1933, o razgovoru s Vilderom; usp. Boban, Zagrebačke punktacije, 332).

¹⁸⁴ Pošto se, s pozivom na Steeda, spominju Mussolinijevi planovi, u sporazumu s Njemačkom i Mađarskom, o obnavljanju Habsburške monarhije, list na kraju zaključuje: »Mi sa zaprepaštenjem vidimo da je i ta rezolucija zagrebačkih opozicionera inspirisana istim onim idejama koje je i g. Mussolini imao, jer se i njom vaskrsava ponovo Austro-Ugarska bar u mislima.« (Vreme, br. 3915, 25. XI 1932; usp. br. 3916, od 26. XI 1932.)

¹⁸⁵ Ban Perović je po povratku iz Beograda pričao Meštroviću o prigovorima koje se upućuju na Punktacije. Meštrović je o tome informirao Trumbića, koji je zabilježio: »Prigovaraju, razumije se po banu, da su Rezoluciju odma dobili Talijani i sutradan ili dva dana poslije, da ju je donio »Il Piccolo« u Trstu, a iza njega »Corriere della Sera«. Prisposobivši tekst, koji su dobili u Beogradu, konstatirali su da je identičan sa talijanskim. Dokaz da je Talijanima dan tekst. Time se implicite hoće da *insinuira* da postoji veza između Italije i SDK ili koga njezinog člana. Uvijek jednaka podlost.« (Zbirka Trumbić, bilj. od 5. XII 1932, o razgovoru s Meštrovićem, nereg.)

njenom postanku, onda svak mora da zaključi obrnuto od onoga što se htjelo, naime [da] zbilja ova ne valja i da je samo tu na smetnju mira i svijeta.«¹⁸⁶

Oštrica režimske propagande nije bila na isti način uperena protiv svih potpisnika Punktacije. Za režim je bilo naročito neugodno što su među potpisnicima bili i predstavnici Srba, jer je to slabilo uvjerljivost tvrdnje o separatističkim težnjama Punktacija. Režimska se propaganda napose oborila na Mačeka i, pogotovu, Trumbića. »Vreme« je pisalo da su Punktacije »nastavak, posledica jedne stare tradicije iz doba pokojne Austro-Ugarske, nastavak jednog mentaliteta specifičnog za gomilicu ljudi koji se zovu: frankovci«. »Od tih frankovaca koji su umakli preko granice primamo danas paklene mašine, 'ustaše', plaćene teroriste, izdajice udružene sa svim neprijateljima našega naroda, uhođe u službi tuđina.« »Od onih frankovaca koji su ostali u našim granicama, od njihovog duha i mentaliteta dobili smo zagrebačke 'punktacije'. List zatim nastavlja: »I zato nas potpis frankovačkih predstavnika [misli se na Budakov potpis; Lj. B.] i ne čudi, ali moramo da zastanemo pred 'najslavnijim' potpisom ove rezolucije, pred potpisom g. dr. Trumbića.« Pošto je citirao neke Trumbićeve stavove iz prvoga svjetskog rata i usporodio ih s Punktacijama, list zaključuje: »Danas ste se vi g. dr. Trumbiću, vašim traženjem da se vratite na 1918 godinu, našli na istoj liniji sa onima koji žele da 'gine cvijet našega naroda', sa onima koji i javno i tajno rade da sruše ovu našu državu za koju ste i vi sami priznali da je stvorena 'nadčovečanskim patnjama' našega naroda u borbi u kojoj je Srbija 'pokazala beskrajno junaštvo za sebe i za nas'.«¹⁸⁷

¹⁸⁶ »Oni sve to kude i potvrđuju moje zaključke«, primjećuje Trumbić o reagiranju spomenute dvojice (v. nap. 170, bilj. 8. XII 1932.)

O Meštrovićevom razgovoru s banom Perovićem Trumbić je zabilježio: »Daljnji prigovor, koji Perović donosi iz Beograda, da se na ovaj način izlaže država pred *Talijanima*, koji kao naši neprijatelji upotrebljavaju svaku priliku, da nas prikažu u lošem svjetlu, a osim toga da u *Engleskoj ne vole ovu državu* koja je pak okružena sa svih strana neprijateljima. Meš[trović] to upotrebljava da taj argument okrene protiv beogr[adske] politike, pokazuje kako cijeli svijet ne voli tu politiku, koja je toliko loša da u ovakvim prilikama još hoće da Rezoluciju i njene sastavljake hoće da prikaže kao neprijatelje države. Naglasuje da baš ova Rezolucija mora da postane *program državne politike*, jer da je to jedini spas i izlaz.« (V. nap. 185; usp. J. Banjanin, *Politika jugoslovenskog jedinstva protiv punktacija, razdora i mržnje*, Beograd 1933.)

¹⁸⁷ *Vreme*, br. 3916, od 26. XI 1932.

»Ono što iznosi *Vreme* da sam ja radio i govorio za vrijeme rata u korist Srbije, nije ni stoti dio svega«, izjavio je Trumbić u razgovoru s dvojicom samostalaca iz Beograda. »I to sam ja radio lih za Srbiju, jer sve do druge polovine 1918. niko nije ni sanjao da će nestat Austro-Ugarske i da ćemo se mi osobito svi osloboditi od nje. A za to što smo radili ja i moji drugovi jedino za Srbiju stradali smo, jer nam je zbog veleizdaje, jer smo za vrijeme rata pomagali neprijatelja, bila sekvestrirana sva imovina, te iako smo je kasnije nazad dobili sve je propalo osobito što je bilo u novcu, u obveznicama, u vjeresijama privatnim ili kancelarijskim. Da je pak ostala A[ustro]-U[garska] sve bi nam bilo propalo. Sve je to žrtvovano samo za Srbiju, a sada me se zbog toga napada sa zahtjevom da bi danas morao čutati, kad ne ću da odobravam, na sve što se s nama iz Beograda radi. Ali je moja dužnost baš rad toga da ustanem protiv, jer ovo je baš protivno od onoga zašto se je radilo i stradalo. Ja sam sve to radio za onu Srbiju koja je stradala na frontu, a ne za onu koja je u pozadini uživala i bogatila se i koja vlada i danas kroz plaćenu štampu napada nas, kad ne možemo ne samo da se branimo, nego niti da pismemo.« (V. nap. 170, bilj. 8. XII 1932.)

»Novosti« su osobito apostrofirale S. Pribićevića, tvrdeći da je on SDK iskoristio za svoje političke ciljeve. Osvrćući se na razdoblje prije atentata u Skupštini, list je pisao: »Bez sumnje, koalicija hrvatskih seljačkih predstavnika sa Pribićevićem morala je ovome dati nove snage za osvajanje vlasti, ali kraj prilika kojima je on sam bio kriv, borba Svetozara Pribićevića išla je sve više na lijevo, i vukla sa sobom i hrvatske seljačke zastupnike, koji za to nisu imali a ma baš nikakve potrebe.« »G. Maček i par onih, koji ostadoše uz njega, služe Svetozaru Pribićeviću, da kuje sve osvetničke planove, da gazi po narodnim idealima, po državnoj cjelini i po misli narodnog jedinstva, koju je ispo- vijedao i pok. Stjepan Radić, a koje se tako lako odriču i Trumbić i Pribićević i Maček, kao da je to prosti lajbec, koji se mijenja prema sezoni. Da je samo do dr. Mačeka i njegove okoline, Hrvati bi se opet našli tamo, gdje im nema mjesta i vadili kestenje iz vatre za Svetozara Pribićevića i njegovih par dru- gova u domovini.«¹⁸⁸

Režimska propaganda protiv Punktacija imala je za rezultat da su one dobile u zemlji neočekivan publicitet. »Kod kuće je odjek *senzacionalan*, koji je nastao uslijed toga što je vlada dala objelodaniti tekst rezolucije i tako ju je u svim krajevima *popularizirala* na savršen način«, izjavio je Trumbić na jednom sastanku s nekolicinom potpisnika rezolucije, mjesec dana nakon nje- nog usvajanja. »Od velike je važnosti to, što je u narodu zapaženo, da se vlada dosad nije usudila postupati protiv potpisnika iako je očito da se kritikuje u njoj [tj. rezoluciji; Lj. B.] *današnji režim*, osim ostaloga na način da bi se moglo postupati po zakonu o zaštiti države. Suviše ima očito i policijski pre- kršaj, što je održan *politički sastanak* bez dozvole. Još se do sada nije javio niti jedan glas između režimskih ljudi protiv rezolucije! [...] Rezolucija je po- godila u *živac* srbijansku hegemoniju i u tome je njen najveći uspjeh. Na stra- ni je odjek jak, ne samo u Italiji, koja zbog svojih posebnih razloga prati amošnje događaje, nego i u Francuskoj, u njemačkim zemljama i u Engleskoj. Kao najvažnija točka vani je zapaženo ono, gdje se veli da Hrvatska sa svim zemljama, kao cjelina, s ove strane Drine, Save i Dunava hoće da se oslobodi srbijanske *hegemonije*, stvar krupna i sa gledišta vanjske politike«.¹⁸⁹

Kad je u režimskim krugovima zapaženo da je propaganda protiv Punkta- cija pridonijela njihovu publicitetu i populariziranju, napadi u štampi bili su uglavnom obustavljeni. Na spomenutom sastanku Trumbić je u vezi s tim zapazio: »Komentari koji su napisani u pojedinim novinama po napatku odozgo nisu nimalo škodili dobrom efektu rezolucije toliko da su odozgo, kad su to osjetili, obustavili poslije 26. XI daljnju novinsku paljbu«.¹⁹⁰

¹⁸⁸ Novosti, br. 331, od 30. XI 1932.

¹⁸⁹ Zbirka Trumbić, bilj. 4. XII 1932., nereg.

¹⁹⁰ Isto. Meštrović je, poslije razgovora s banom Perovićem, koji mu je prenio informacije i prigovore na Punktacije od službenih krugova u Beogradu, pričao Trumbiću: »Ban se pokazao nezadovoljan sa *Srškićem* [tada predsjednik vlade; Lj. B.], što se iz svega razabire, kao i to da u Beogradu nema glave i ne znaju šta bi radili. U prvi mah su pobjesnili, pa su dali paljbu kroz novine. Sada su se izdušili, vide protivni efekt, pa su obustavili paljbu novinarsku i ne znaju šta bi.« (Zbirka Trumbić,

5. Odjek Zagrebačkih punktacija kod drugih političkih grupacija

a) U Srbiji

Opozicija u Srbiji primila je Punktacije pretežno s prigovorima i rezervama. U načinu reagiranja postojale su razlike od jedne do druge političke grupacije, kao i među strujama i ličnostima unutar pojedinih grupa. Kod lijevih zemljoradnika i republikanaca Punktacije su naišle na dobar prijem. Kod drugih političkih grupa bilo je nekoliko osnovnih pitanja u kojima su se negativna reagiranja uglavnom poklapala. Od tih pitanja najvažnija su bila: 1. formulacije o srbijanskoj hegemoniji, naročito zbog toga što se optuživala Srbija u cijelini; 2. zbog državnopravnog programa koji se mogao naslućivati u Punktacijama; 3. smatralo se da rezolucija (zbog načina na koji je formulirana i stavova koje je zastupala) može poslužiti kao opravdanje za postojeći režim i njegovo produžavanje, te uopće kao opravdanje za pritisak režima na opoziciju u cjelini, što je pogađalo i opoziciju u Srbiji.¹⁹¹

Na sastanku s jednim dijelom potpisnika Punktacija, nakon nešto manje od mjesec dana od njihova usvajanja, M. Kostić, advokat iz Zemuna i samostalni demokrat, referirao je o odjeku rezolucije u Srbiji, o čemu je Trumbić zabilježio: »U Beogradu su saznali za Rez[oluciju] kad je došao iz Zagreba Duda Bošković, koji je dao svima neka znadu.¹⁹² Nastala je zbunjenost jer ovo nisu očekivali. Ljuba Davidović smatra se uvređenim zbog nemoralnih me-

bilj. 5. XII 1932, o razgovoru s Meštrovićem, nereg.) O informacijama koje mu je donio V. Raić, Trumbić je zabilježio: »Sutradan po napadaju na mene u *Vremenu* od 26. XI da je Pilić iz Beograda izvijestio, da je vlada naredila da se obustavi dalja kampanja, jer da se je postigao nepovoljan uspjeh«. (Isto bilj. od 7. XII 1932, o razgovoru s V. Raićem, nereg.)

¹⁹¹ Usp. Boban, Držanje, 14. 15.

Režimska štampa iskoristila je Zagrebačke punktacije i kao prigodu za napade na stranke srbijanske opozicije. Tako su »Niške novine« između ostalog pisale: »Mi smo pre nekoliko nedelja baš na ovome mestu istakli potrebu da opozicija ukoliko postoji blok o kome se govori i koji je manifestovao i svoje postojanje kroz čaršijske razgovore izide sa svojim programom i pogledima na uređenje naše države. Nismo ni onda verovali da blok kao celina postoji. U to nas uverenje danas podržava i stav zagrebačke opozicije. Njena rezolucija demantuje sve one glasove koje je opozicija pronosila. Danas ne samo da je teško raditi sa Mačekom, Trumbićem i ostalim jednodušnicima njihovim već je i nemoguće. G. g. Aca Stanojević, Ljuba Davidović, Korošec, Jovan Jovanović, Pribićević i ostali njihovi sledbenici treba danas jasno da ispolje svoj stav prema rezoluciji zagrebačke opozicije jer baš danas treba da se zna: Da li ljudi koji su se kroz ceo svoj politički život zalagali za političku ravnopravnost i baš u našem javnom životu toliko puta vidno sarađivali sa potpisnicima zagrebačke rezolucije mogu da prime bez pogovora prigovor, da je sve to bila »srbijanska hegemonija.« (Prema listu »Vreme«, br. 3919, od 29. XI 1932.)

¹⁹² D. Bošković je bio jedan od potpisnika Punktacija. Kako iz ovog podatka proizlazi, rezolucija je opoziciji u Srbiji bila poznata i prije objavljivanja u novinama. Ranije sam, na osnovu drukčijih podataka, zaključio, da je srbijanska opozicija za Punktacije saznala tek iz novina (usp. Boban, Držanje, 14). Vilder je izvijestio Trumbića da je tekst rezolucije pokazao Bobiću (vjerovatno Milošu B. članu vodstva Radikalne stranke; Lj. B.) iz Beograda. (Zbirka Trumbić, bilj. 13. X 1932, o razgovoru s V. Vilderom, nereg.)

toda.¹⁹³ Zar ja nemoralne metode? tuži se.¹⁹⁴ Sekula Drljević, koji je bio za to da se miruje i ništa ne čini, jer da će se sve samo po sebi srozati, oduševljen je, ali preporučuje da se ostane na ovome i da se dalje ne ide. *Republikanci* da otvoreno odobravaju, jer bi htjeli sada se okoristiti.¹⁹⁵ Joca Jovanović, jedini od zemljoradnika da prima,¹⁹⁶ ali ne ostali, naročito ne Milan Gavrilović, koji je najuplivniji.¹⁹⁷ *Dragoljub Jovanović*, u izvršenju custodia honesta kod sudb[enog] stola u Mitrovici, da je sa Rezol[ucijom] zadovoljan.¹⁹⁸ U Zemunu Srbi odobravaju, osim *Svetislava Popovića* i drugih režimlija.«¹⁹⁹

Srbijanske opozicione stranke pokušale su formirati zajednički stav o onim pitanjima koja su bila u Zagrebačkim punktacijama pokrenuta.²⁰⁰ Ti su pokušaji propali i svaka je stranka odvojeno iznijela svoje stanovište.²⁰¹

¹⁹³ U bilješci o razgovoru s Meštrovićem Trumbić navodi da je »došao Boka Vlajić od Davidovića, koji je izrazio ne samo neodobravanje nego i pravo zaprepašćenje, jer da se sada neči moći više saradivati sa Hrvatima.« (»Ljestve za penjanje do vlade«, komentira ovo Trumbić — Zbirka Trumbić, bilj. 5. XII 1932, o razgovoru s Meštrovićem, nereg.)

Spomínjući kako su političari u Srbiji reagirali na Punktacije, Aleksa Tomić je, prema Mačekovu saopćenju Trumbiću, izjavio: »Ljuba Davidović kao mrav [Davidović je bio profesor biologije i otud mu nadimak Mrav; Lj. B.], uvijek isti, srdi se radi jedne riječi, kao da je Rezolucija donesena zbog njega, a u ostalom *Grol* [Milan D., član vodstva Demokratske stranke; Lj. B.] i drugi oni su da postanu ministri« (v. nap. 195, bilj. od 4. XII 1932).

¹⁹⁴ »A tvrdi grad«, primjećuje Trumbić, aludirajući na učešće demokrata u vladi V. Vukićevića, kako je tu vladu nazvao Davidović. A zatim slijedi konstatacija, koja je vjerojatno Trumbićev komentar, a ne Kostićevo izlaganje: »U stvari je to, da ta tzv. beogradska opozicija, koja je htjela da bi pomoću Hrvata došla do vlasti, osjeća se udarenom po prstima«.

¹⁹⁵ Aleksa Tomić, umirovljeni inspektor srednjih škola, republikanac, bio je tih dana u Zagrebu i izjavio »da je došao sporazumno sa svojim drugovima da nam kaže, da oni primaju od korice do korice Rezoluciju SDK od 7. XI 1932. Da oni kažu da je opravdano što se Hrvati tuže na srbij[ansku] hegemoniju, jer to je hegemonija službene Srbije, bivših i sadašnjih vlastodržaca, a ne Srbije koja je ratovala, stradala i krvarila« (Zbirka Trumbić, bilj. 4. XII 1932, o razgovoru s Mačekom, nereg.; usp. Boban, Zagrebačke punktacije, 346—7.)

¹⁹⁶ Usp. Boban, Držanje, 26.

¹⁹⁷ Kad je predsjednik vlade M. Srškić tražio od »Politike« da objavi Punktacije uz obavezni komentar prema uputstvu CPB, u uredništvu su bili u nedoumici kako to učiniti, a da se ne zamjere čitaocima. U vezi s tim pozvan je, navodno, Gavrilović koji je preporučio ovu formulu: »Kad kažu u Zagrebu da je srbij[anska] hegemonija, odgovoriti im: ima dvije hegemonije, jedna je politička srbijanska u Beogradu a druga ekon[omsko]-financijska hrvatska u Zagrebu« (v. nap. 195, bilj. od 4. XII 1932; usp. »Politika«, 26. XI 1932).

¹⁹⁸ Usp. Boban, Držanje, 27-8.

¹⁹⁹ V. nap. 163.

²⁰⁰ Kad mu je ta informacija bila saopćena, Trumbić je u svom stavu zabilježio: »Ja na ovo nisam pokazivao nikakve osjetljivosti, samo sam dodao: Pa dobro, tako će se, ako donesu taj zaključak, znati da li ima taj blok jedno stajalište i koje, jer ovo se govori već četiri godine da beogr[adska] opozicija izrađuje svoj program, koji još nije gotov« (v. nap. 170, bilj. 8. XII 1932).

²⁰¹ Usp. Boban, Zagrebačke punktacije, 346 i d.; Držanje, 14 i d.

b) Izvan Srbije

U skladu s osnovnom koncepcijom koja je ugrađena u Punktacije, Trumbić je želio da one postanu program ne samo SDK (i drugih političkih grupacija u Hrvatskoj) nego i program prečanskih političkih grupacija u širem smislu, kao program na kojem će tzv. prečanske zemlje (preko spomenute riječne granice) zasnivati svoj odnos prema Srbiji. Zato je on (a i ostali potpisnici rezolucije) s osobitim interesom pratio kako će na rezoluciju reagirati druge političke grupacije u prečanskim krajevima.

Punktacije su naišle na dobar prijem kod jednog dijela opozicije u Vojvodini. U povodu njih bio je zakazan sastanak predstavnika opozicionih grupa iz Vojvodine na kojem je trebalo da se zauzme stav prema onim pitanjima koja su bila u rezoluciji SDK pokrenuta. Kad je M. Kostić (i sam angažiran u pripremama za taj sastanak) o tome izvijestio na jednom sastanku grupe potpisnika Punktacija i kad je postavljeno pitanje što opozicija u Vojvodini treba da učini, bilo je zaključeno: »Neka (u formi telegrama) izraze se solidarnim sa Rezolucijom zagrebačkom i ništa drugo«. Kostić se s tim složio, ali je primijetio da će »oni [tj. predstavnici opozicije iz Vojvodine] htjeti još štogod dodati sa svoga gledišta«. Nakon toga bilo je zaključeno: »Samo ne smije: da se u tom dodatku mijenja što od načela rezolucije.«²⁰² Na prvom sastanku opozicije iz Vojvodine bili su prisutni predstavnici Srba (svih političkih stranaka), Hrvata, Nijemaca i Mađara. Došli su i predstavnici radikala i demokrata iz Beograda. »Vojvođani su istupili vrlo oštro. Kazano im je [tj. predstavnicima iz Beograda; Lj. B.] da su oni [tj. Vojvođani; Lj. B.], najbogatiji, danas prošnjaci, da nikad više neće primat njihove kandidate iz Srbije, jednom riječju: Vojvodina Vojvođanima«. Na drugom sastanku bili su prisutni samo predstavnici Srba i Hrvata, a zaključci su saopćeni i predstavnicima Nijemaca i Mađara.²⁰³

U rezoluciji vojvođanske opozicije (tzv. Novosadska rezolucija) sadržana je oštra kritika režima i izneseni su politički i državnopravni zahtjevi.²⁰⁴ Izvršni odbor vojvođanskih opozicionih grupa pokrenuo je akciju da se na bazi Novosadske rezolucije uspostavi suradnja s drugim opozicionim grupacijama. Bio je osnovan posebni Odbor za izvršenje Novosadske rezolucije.²⁰⁵ Stavovi

²⁰² Zbirka Trumbić, bilj. 4. XII 1932.

²⁰³ V. nap. 151.

²⁰⁴ Usp. Boban, Zagrebačke punktacije, 344-5. Trumbić u jednom pismu primjećuje da je rezolucija »karakteristična, naročito i stoga što dolazi i od voj[vođanskih] radikala, da traži da i Vojvodina ima biti jedna jedinica sa *jednakim pravima* kao svaka druga, dakle i kao Srbija. Granica je Dunav!« (v. nap. 151.)

²⁰⁵ Jedna delegacija Izvršnog odbora vojvođanskih opozicionih grupa posjetila je i J. Jovanovića, ali se zbog njegove odsutnosti nisu sastali. Ostavili su mu jedan tekst Novosadske rezolucije uz ovo popratno pismo:

»Glavni je cilj naše rezolucije: privoliti sve opozicione stranke u zemlji da što pre pristupe pregovorima i sporazumnom utvrđivanju načina, kako da se saniraju današnje bolne prilike u našoj zemlji i kakvo uređenje da se da državi našoj u buduće.

Poznata je žalosna činjenica, da su prilike u unutrašnjem životu našem dezo-latne, da su prilike u ekonomskom i finansijskom životu našem neutešne, a da su i prilike u spoljnoj politici po nas dosta nepovoljne. Zle posledice svega ovoga mogu

vojvođanske opozicije izazvali su negodovanje kod opozicije u Srbiji.²⁰⁶ U samoj Vojvodini bila je planirana akcija, na čijem se čelu nalazio radikal Daka Popović, s ciljem da se demantira Novosadska rezolucija i naglasi nerazdruživa povezanost Vojvodine sa Srbijom. Taj planirani sastanak nije mogao biti održan, navodno, zbog toga što je odaziv bio slab.²⁰⁷

U prvo vrijeme nakon usvajanja Punktacija, Mehmed Spaho i Anton Korošec nisu se o njima javno izjašnjavali. Korošec je bio kod Mačeka i izjavio mu da rezoluciju »potpuno odobrava(!)«,²⁰⁸ dodavši da je odobrava i J. Jovanović. Maček je zatražio da se i Korošćeva stranka izjasni za rezoluciju.²⁰⁹ Držanje Korošca i Spahe u tom razdoblju bilo je od strane potpisnika Punktacija primljeno i kao znak njihova odobravanja. Na sastanku jednog dijela potpisnika Punktacija bilo je konstatirano da »Korošec i Spaho šute, ali svakako ne daju nikakva glasa protiv. To može značiti, da odobravaju u sebi, samo što u ovoj uzbuđenosti u Beogradu, neće iz taktike da se izlažu.« I Trumbićevo mišljenje je bilo da Korošec i Spaho »neće očitito da se izlažu, ali već po tome što ne prigovaraju, znak je da primaju. Za sada dosta je to. Privatno ko ima prilike trebalo [bi] da njih i njihove obrađuje koliko može.«²¹⁰

Jedno vrijeme su Korošec i Spaho učestvovali u konsultacijama s tri stranke srbijanske opozicije (radikali, demokrati i zemljoradnici) radi donošenja zajedničkog stava svih pet stranaka kao odgovora na Zagrebačke punktacije. Ti su pokušaji završili neuspješno, te su Jugoslavenska muslimanska organizacija i Slovenska ljudska stranka donijele svoje zasebne rezolucije.²¹¹ Osvrćući se na te rezolucije Trumbić u jednom pismu konstatira: »Korošćeva stranka je istakla prvi put *samostalnost* Slovenije. Ovo je historijska novost, jer još nikada nije u Sloveniji bilo pokreta za samostalnost. Kažu pozitivno, da se je slov[ensko] javno mnijenje izvanredno radikaliziralo. Muslimani pak istakli su određito dva glavna načela: Načelo apsolutnog narodnog suvereniteta (antiteza diktaturi) i nedjeljivost i zasebnost B[osne] — H[ercegovine]«. On

da se otklone jedino hitnim konsolidovanjem našega državnoga života. Ta konsolidacija pak može da se postigne samo sporazumom svih opozicionih stranaka.

Mi smo duboko uvereni da to uviđate i Vi i stranka koja stoji pod Vašim vodstvom, i mi smo uvereni da ste i Vi voljni sa svoje strane sve moguće učiniti da se što pre dođe do toga preko potrebnog konsolidovanja razriivenih prilika u našem državnom i ekonomskom životu.

Mi zato učtivo molimo Vas i stranku koja stoji pod Vašim vodstvom da nas izvolite pismeno izvestiti da li ste voljni pristupiti pregovorima i učestvovati s nama zajedno u savetovanju i sanaciji naših prilika i o budućem državnom uređenju naše zemlje?

Ako nebi voljni bili to učiniti, što držimo da je isključeno, mi Vas učtivo molimo nas i o tome izvolite obavestiti.« (Arhiv Jugoslavije, Zbirka J. Jovanovića. Popratno pismo napisano je 19. I 1933, a delegacija ga je uručila 25. I 1933.)

²⁰⁶ Usp. Boban, Držanje, 28.

²⁰⁷ »Ovo vrenje u Vojvodini kao i kod Srba vrlo je zanimljivo i važno,« primjećuje Trumbić (v. nap. 151).

²⁰⁸ Uskličnik je Trumbićev.

²⁰⁹ Zbirka Trumbić, (bilj. 4. XII 1932) nereg. Vilder je prenio Trumbiću da je Korošću pokazao i rezoluciju i da je on bio »*oduševljen*«. Izjavio je da putuje u Ljubljano, gdje će i njegova stranka donijeti svoje zaključke (Isto, bilj. 13. XI 1932, o razgovoru s V. Vilderom, nereg.)

²¹⁰ Isto, bilješka 4. XII 1932.

²¹¹ Usp. Boban, Zagrebačke punktacije, 342–6.

primjećuje da je to »mnogo« s obzirom na to kako se u Beogradu gleda na muslimane i problem Bosne.²¹²

Ne samo što je propao pokušaj usklađivanja stava spomenutih pet partija, nego je, kao što je već rečeno, s neuspjehom završio i pokušaj izrade zajedničkog stava triju stranaka srbijanske opozicije. S obzirom na odjek Punktacija, Trumbić je pisao: »Prvi pozitivni rezultat bio je taj što se razbio beogradski blok. Taj se formirao kao blok opozicije poslije 6. januara, a u njemu su bile tri srbijanske stranke (radikali, demokrati i zemljoradnici) sa Korošcem i Spahom.²¹³ Time smo mi Hrvati bili izolirani, a Srbijanci, uključivši i diktaturu, sigurni da ma što se dogodilo, imaju sigurnu organizaciju sa svim strankama, osim Hrvata, bez kojih se je i prije vladalo, osobito kad se može uvijek naći nekoliko onih jugohrvata, koji su dali dokaza da razumiju realnu ‚politiku‘. Blok se raspao najprije stoga što su nakon rezolucija otišli Korošec i Spaho, a zatim su se razišli i oni u Beogradu kad nisu se mogli složiti da dadu zajednički odgovor na našu rezoluciju. Radikali krive Davidovića i obrnuto. Sada radikali imaju slobodne ruke.²¹⁴ Nastoje da okupe stranku svu i pardonirajući one koji su išli sa diktaturom. Oni su pripravnici primiti vladu, nadajući se da bi još mogli dobiti Korošca i Spaha. Ako kralju ustreba oni bi time izvadili ga iz neprilika i našli bi izlaz iz današnjeg čor-sokaka. Prema Hrvatima stoje ‚širokogrudno‘, da se već riješi njihovo pitanje. Jer [,] kažu radikali [,] ovu državu boli glava jedino od srp[sko]-hrvatskog spora. Kad se Sr[bi] i Hr[vati] sporazume, drugo je lako, šta će Slov[enci], a kamoli neki Vojvodani ili Azijate.²¹⁵ Baza je sporazuma ova: Narodno i državno jedinstvo, od koga se ne odstupa (1. XII 1918), slobodni izbori, povratak ustavnih, političkih i građanskih prava, administrativna autonomija pojedinih krajeva na potpuno zadovoljenje lokalnih interesa i na potpuno zadovoljenje *legalnih* zahtjeva Hrvata. Ovo bi bilo kao i ono prije: Jovo na novo! Stranke u Sr[biji] vode samo stranačku politiku i stoga se one ne mogu nikada složiti u jednom programu. One traže vlast i stoga se izmjenično isključuju. Sve hoće sa Hrvatima, ali tako da bi im pomogli doći do vlasti. Njima ništa drugo ne manjka. Mi smo nasuprot opljačkani, poraženi i zarobljeni, pa stoga moramo ići samo za jednim a to je da se od ovakva stanja oslobodimo i postanemo svoji.«²¹⁶

III OD ZAGREBAČKIH PUNKTACIJA DO PETOMAJSKIH IZBORA 1935.

1. Mačekovo uputstvo za suradnju s Trumbićem

U prvo vrijeme nisu poduzimane nikakve mjere protiv potpisnika Punktacija. Uskoro su one, kao što je spomenuto, dobile širok publicitet i bile povod za opću osudu režima koju su u svojim izjavama iznijele opozicione grupacije. U takvoj situaciji režimski su krugovi nastojali da sudskim i policijskim mje-

²¹² V. nap. 151.

²¹³ Usp. Boban, Držanje, 6.

²¹⁴ Usp. Boban, Držanje, 33 i d.

²¹⁵ Misli se na muslimane, kako ih, spominje Trumbić, pogrdno nazivaju u Beogradu.

²¹⁶ V. nap. 151.

rama spriječe aktivnost opozicije. Od potpisnika Punktacija pred Državni sud za zaštitu države samo je Maček bio izveden i osuđen na tri godine zatvora.²¹⁷

U Mačekovoj odsutnosti poslove stranke vodio je potpredsjednik stranke Josip Predavec. Iz zatvora je Maček poslao uputstvo da se Predavec u svemu konzultira s Trumbićem. Tako je u jednom pismu iz zatvora javljeno vodstvu stranke: »Ističemo ponovno da je situacija ozbiljna[,] zato je potrebna željezna disciplina i pregaranje, jer su časovi tako odlučni kao rijetko u historiji hrvatskog naroda. Joža [tj. Predavec; Lj. B.] neka drži čvrsto i odlučno sa Gospar Antom [tj. Trumbićem; Lj. B.] i neka se sporazumijevaju onako kako je znao Vlatko« [tj. Maček; Lj. B.].²¹⁸ Od pojedinaca u vodstvu stranke bilo je prigovora na politiku koju je Predavec vodio.²¹⁹ Bilo je i prijedloga da se u Zagreb pre-sele J. Šutej iz Sarajeva i B. Smoljan iz Mostara, radi rukovođenja poslovima stranke. Mira Košutić (kćerka S. Radića), iznijela je u razgovoru s V. Begićem mišljenje o tome da u Zagrebu bude »jedan bar zastupnik seljačke stranke, da može u seljačkom smislu raditi, govoriti sa narodom koji dolazi, a osobito sa strancima kad dođu«. Smatrala je »da za to nije dovoljan Trumbić, jer da on nije iz seljačkih redova, ali inače da je dobro što ga je M[aček] postavio da vodi u Z[agrebu]«. ²²⁰ Begić se izjasnio protiv tog prijedloga s obrazloženjem da bi to lično pogađalo Šuteja i Smoljana. Iz istih razloga bio je protivan tome prijedlogu i Maček. O tim informacijama Trumbić je zabilježio: »Iz ovoga se vidi da se već prije na tome radi ili o tome govori, ali da Vlatko [Maček] nije za to. Tako se valjda i tumači njegovo pismo, kojim je povjerio meni da vodim poslove u Z[agrebu], a s druge strane i onaj pokušaj sa direktorijem, protiv koga je M[aček] ustao svojim pismom.«²²¹

U srpnju 1933. Predavec je poginuo. Tako je ponovo otvoreno pitanje ličnosti koja će upravljati poslovima stranke. Iz zatvora je Maček uputio poruku

²¹⁷ Usp. Boban, Zagrebačke punktacije, 353 i d.; Držanje, 30. Maček je želio da mu na glavnom pretresu branilac bude Trumbić. Prenoseći Mačekovu poruku privremeni branilac M. Kostić pisao je Trumbiću da je »glavno: *politička strana* procesa, a tu ćete Vi najbolje znati osveliti« (Zbirka Trumbić, f-135, pismo od 14. IV 1933). Kako je Trumbić bio potpisnik Punktacija, odmah se pretpostavljalo da će on biti odbijen kao branilac. Neki potpisnici Punktacija sugerirali su Mačeku da u tom slučaju odbije učešće na raspravi. On je to odbio, dodavši da je »otklon Trumbića sam po sebi svjetska afera«. (Isto, pismo bez datuma i bilj. o sastanku potpisnika Punktacija, bez datuma)

²¹⁸ Zbirka Trumbić, f-135, bez datuma (naknadno dodano samo: 1933). Pismo-izvještaj potječe od Mačekove okoline iz zatvora. Naime, dok je Maček bio na izdržavanju kazne u S. Mitrovici, ondje se nalazilo i nekoliko drugih pristaša HSS osuđenih zbog drugih stvari. To je uputstvo Maček inače dao još prije. Tako je Pepica Čavlek (sestra Mačekove preminule supruge i kasnije Mačekova supruga) prenijela Trumbiću da je »Vlatko opet preporučio da se Predavec u svakoj stvari ima savjetovati s Trumbićem« (Zbirka Trumbić, f-135, bilj. od 26. VI 1933, o razgovoru s Pepicom).

²¹⁹ Usp. Zbirka Trumbić, f-135, bilj. od 20. V 1933, o razgovoru s V. Begićem i bilj. od 22. V 1933, o razgovoru s Pepicom Čavlek. O tome će biti više govora na drugom mjestu, gdje će se opširnije govoriti o HSS u vrijeme šestojanuarskog režima.

²²⁰ Spomenula je da je to mišljenje i Hadžiomana. Begić je smatrao da se za to zalaže sam Hadžiomana, iz osobnih razloga, da bi mogao preuzeti stranački utjecaj na terenu Bosne i Hercegovine, mjesto Smoljana i Šuteja.

²²¹ Zbirka Trumbić, f-135, bilj. od 25. V 1933, o razgovoru s V. Begićem; usp. i bilj. od 22. VII 1933, o razgovoru s Pepicom Čavlek:

u kojoj je savjetovao »da domovinske poslove u Zagrebu vodi Dr. Ante Trumbić.«²²² U drugoj poruci je savjetovao da V. Begić i J. Jelašić »stoje na raspoloženju Trumbiću«, da ga obavještavaju o svim razgovorima koje vode sa stranačkim pristašama — da se Trumbić »time ne gnjavi«. Begiću je savjetovao da održava veze s J. Krnjevićem i A. Košutićem (tada u emigraciji), o svemu izvještava Trumbića i s njim se savjetuje.²²³ Tako je Trumbić postao najvažnija ličnost u upravljanju poslovima stranke, na neki način Mačekov zamjenik. On je u razgovoru sa Stankom Švrljugom davao dobivenim ovlaštenjima ograničeno značenje. O tome je zabilježio: »Kazao mu je netko da je Maček poslao pismo u kojem da je odredio da sada dok je on u zatvoru ja vodim poslove stranke. Ja sam to ispravio da se radi samo o tome, što je M[aček] preporučio da se savjetuju sa mnom, jer da sam ja sreden star čovjek.«²²⁴ Nakon razgovora s nekim emigrantima, Fran Barac je informirao Trumbića na kakav bi odjek u tim krugovima moglo naići to što je Trumbić određen da vodi poslove stranke i u tome vrši ulogu Mačekova zamjenika. O Barčevim informacijama Trumbić je zabilježio: »Kad su čuli za smrt Pred[avca] svi su bili zato da ja preuzmem, a bojali su se protivnog. Kad su čuli da se je po njihovoj želji dogodilo, bit će zadovoljni. Za to je [tj. Barac; Lj. B.] — siguran što se tiče Miline [tj. Budakove; Lj. B.] — strane i M[adena Lorkovića; Lj. B.], a što se tiče Kr[njevića] — K[ošutića] ne zna, jer da su oni uvijek ljubomorni i sve da promatraju sa gledišta stranačko-ličnog.« Trumbić je dalje zabilježio: »Prema tome oni da imaju puno povjerenje apsolutno, jer da me poznaju. Za sada ništa, ali kad bi došao momenat, onda svakako da izađem. To će oni obznaniti. Ja da bi imao preuzeti 'diplomatsku' stranu, dočim akcija da je zaj[ednička?]. Kad izađem da se meni ne će ništa trebat starat, a da sve razumiju u tom pravcu. To izgleda po njima da nije do brza u izgledu.«²²⁵ Kaže da je stvar sigurna, kada pak pitanje [je] vremena, valjda mjesecima i godinama.«²²⁶

2. Odnosi Seljačko-demokratske koalicije s opozicijom u Srbiji

U razgovoru s Trumbićem potkraj srpnja 1933. bivši ministar u šestoja-nuarskoj vladi S. Švrljuga izložio je plan o okupljanju opozicije. Izrazio je mišljenje da u srbijanskih opozicionih stranaka, te Korošca i Spahe, postoje nezadovoljstvo prema postojećem stanju i spremnost za suradnju. Ako bi se sva opozicija složila, smatrao je on, kralj bi s time morao računati. Ako opozicija ne bi baš mogla ostvariti sve zahtjeve, moglo bi se ipak postići neko olakšanje. Švrljuga je zagovarao »aktivnu« politiku nasuprot politici pasivnosti. Trumbić je izrazio svoje rezerve prema politici srbijanske opozicije, ističući,

²²²Zbirka Trumbić, f-135, pismo bez datuma; usp. A. S. Pavelić, Dr Ante Trumbić, 303.

²²³Zbirka Trumbić, f-135, bilj. 22. VII 1933, o razgovoru s Pepicom Čavlek.

²²⁴Isto, bilj. 24. VII 1933, o razgovoru sa S. Švrljugom.

²²⁵Misli se na situaciju kada bi moglo doći do pokretanja hrvatskog pitanja na međunarodnom planu. Kao što se vidi, u tim se krugovima predviđalo da bi Trumbić u datom momentu mogao otići u inozemstvo, tj. u emigraciju.

²²⁶Zbirka Trumbić, f-135, bilj. od 18. VIII 1933, o razgovoru s F. Barcem. Iz bilježaka se može razumjeti da je Barac razgovarao s M. Lorkovićem i M. Budakom.

pored ostalog, neslogu srbijanskih stranaka, zbog koje opozicija u Srbiji nije nikakav važniji faktor. Uzimajući u obzir i druge momente on se izjasnio protiv Švrljugina gledišta. Smatrao je da je jedini izlaz u »politici čekanja«, a sva-ku vjeru u neke olakšice smatrao je iluzijom. Na Švrljugin prijedlog o širem sporazumu opozicionih grupa uzvratilo je pitanjem o tome da li bi se mogao obrazovati »prečanski front« — Slovenci — Hrvati — muslimani. »Idejno ta antanta postoji, to se dokazalo sredstvom punktacija. Sve su se ove tri grupe našle na istoj liniji: Sava, Drina, Dunav!« izjavio je.²²⁷ Trumbićeva je, dakle, želja bila da se ide dalje u suradnji opozicionih grupa u prečanskim krajevima, u duhu stavova i na temelju programa koji je bio izražen u Punktacijama. On je nastojao da se od nezadovoljstva prečanskih političkih grupacija prijeđe na njihovu međusobnu solidarnost i što užu suradnju.

U vrijeme procesa protiv Mačeka bilo je između predstavnika SDK i srbijanskih opozicionih stranaka dogovoreno da će se poraditi na utvrđivanju zajedničkog programa svih opozicionih grupa. Međutim, tada se odvijao proces odvajanja radikala od demokrata i zemljoradnika. U redovima stranaka srbijanske opozicije vođena je diskusija o pitanju da li će se stranke legalizirati, tj. zatražiti od režima odobrenje za obnovu i rad. Radikali su i formalno zatražili legalizaciju stranke, dok je među demokratima i zemljoradnicima prevladalo gledište protiv prijavljivanja stranaka.²²⁸

Demokrati i zemljoradnici, nakon odvajanja radikala, samostalno su pokrenuli akciju za sporazum sa Seljačko-demokratskom koalicijom. Kao baza za sporazum upućen je jedan načelni program, izrađivan ranije u zajednici s radikalima, koji ga inače nisu prihvatili.²²⁹ U vezi s tom akcijom u Zagreb je kao izaslanik šefa Zemljoradničke stranke doputovao prof. V. Čubrilović. Pored drugih ličnosti iz SDK razgovarao je i s Trumbićem. Taj mu je odgovorio da SDK želi suradnju sa srbijanskom opozicijom kao cjelinom, a ne s pojedinim strankama. Zbog odvajanja radikala od demokrata i zemljoradnika ne postoje uvjeti za suradnju. Demokrati i zemljoradnici su najbliži Seljačko-demokratskoj koaliciji, ali oni »ne predstavljaju Srbiju«, izjavio je Trumbić, smatrajući radikale najjačom strankom u Srbiji. Objašnjavao je da ni inače ne postoje uvjeti za kakav konkretan sporazum jer se Maček nalazi u zatvoru.²³⁰

Potkraj rujna 1933. trebalo je da glavni odbori Demokratske i Zemljoradničke stranke raspravljaju o pitanju sporazuma sa SDK. Šef Zemljoradničke stranke poslao je s tim u vezi u Zagreb dr B. Čubrilovića s novom porukom radi ispitivanja raspoloženja i uvjeta za suradnju. Nakon razgovora s Vilde-

²²⁷ Zbirka Trumbić, f-135, bilj. od 24. VII 1933, o razgovoru sa S. Švrljugom. To je zapravo bio nastavak već prije započetog razgovora između ove dvojice (isto, bilj. od 19. V 1933). Trumbiću su i druge ličnosti iz grupe kojoj je pripadao Švrljuga (N. Precca, Ž. Mažuranić, S. Rittig, I. Tartaglia, kojima su se u tome pridružili F. Bulić, I. Meštrović) dolazili s prijedlogom o potrebi vođenja »aktivne« politike, ali je on te sugestije odbio. (Usp. isto, bilj. od 26. VIII 1933, o razgovoru s I. Meštrovićem; Pregled veljača-studen, izvještaj Trumbića Mačeku.) Detaljnije će o tom biti govora na drugom mjestu.

²²⁸ Usp. Boban, Držanje, 33 i d.

²²⁹ Isto, 34 i d.

²³⁰ Usp. Boban, Odnosi od Septembarskog ustava, 207—208. Rezimirajući razgovor s Trumbićem prof. Čubrilović je pisao: »Opšti moj utisak je da se Trumbić vratio 40 god. u natrag i postao „pravaš“«.

rom, Jakovom Jelašićem i Ivanom Grandom, Čubrilović je razgovarao s Trumbićem. Informirao ga je o odnosima u Zemlji radničkoj stranci, istakao da kod »mladih« postoji raspoloženje za sporazum sa SDK na bazi širokih koncesija. Iznio je prijedlog J. Jovanovića da bi iz Srbije došla deputacija seljaka koja bi se sastala s predstavnicima SDK i obišla neka sela. Trumbić je ponovio svoj stav da SDK ne želi sporazum s pojedinim strankama u Srbiji već kao prethodni uvjet traži da tri opozicione stranke u Srbiji zajednički formuliraju stav prema Zagrebačkim punktacijama. Negativno je odgovorio na prijedlog o upućivanju deputacije. Izjasnio se za razgovore, pojedinačno, a protiv upućivanja deputacije u smislu nekog šireg političkog događaja, smatrajući da bi to bilo preuranjeno. Vilder je insistirao da se inicijativa sasvim ne odbije; zalagao se za to da se podupru »mladi« u Zemlji radničkoj stranci koji pokazuju spremnost za sporazum. Aludirajući na Trumbićev stav prigovorio je da je »načelna politika dobra, ali ne kruta.« Trumbić je odbacio njegove argumente. »Ta bi taktika pojela našu politiku«, odgovorio je. »Zar ćemo se mi vladati prema Milanu Gavriloviću ili bilo komu? Ako Branko [Čubrilović] i mlađi u Srbiji ovo ozbiljno govore, neka oni, mlađi, broj je indiferentan, povedu mušku borbu protiv režima, a što se tiče Hrvata neka seljacima u Šumadiji kažu: Hrv[atska] je slobodna, kao i Srbija, ova onamo [nema] nikakva prava. Ako Hrvatska hoće za sebe dobro, ako sa Srbijom sporazum dobro. U borbi protiv režima naslon na Hrvate im je siguran«. »Ko u Srbiji misli ispravno, neka ustane, nije moguće da neće naći odaziva kod šumadinske omladine, danas kada je i Srbija u pitanju[...] i kada na Balkanu dominira politika spašavanja kruna. Nije ovo 'načelno' kruta politika, nego jedina politika i taktika«, odgovorio je Trumbić Vilderu.²³¹

3. Trumbićevo mišljenje o općinskim izborima 1933.

U vrijeme kad se očekivalo raspisivanje općinskih izbora Maček je zastupao mišljenje da na izborima treba učestvovati.²³² Međutim, nakon raspisivanja izbora u vodstvu HSS prevladalo je mišljenje da se apstinira. U tom je bio naročito odlučan Trumbić.²³³

Vodstvo Slovenske ljudske stranke izjasnilo se za učešće na izborima. U jednoj poruci Trumbiću, upućenoj preko don V. Brajevića, Korošec se pravdao da je kasno saznao za odluku SDK o neučestvovanju na izborima.²³⁴ Da je to ranije saznao, dodao je, o tome bi se bilo vodilo računa prije nego je u vodstvu SLS donesena odluka o učešću na izborima. Moglo mu se poručiti ili je, npr., mogao na Hvar doputovati Trumbić, kao da je slučajno došao — objašnjavao je Korošec. Pravdao se da bi se s odlukom o izborima pričekalo, da im se to

²³¹ Zbirka Trumbić, f-135/IX, bilj. od 22. IX 1933, o razgovoru s B. Čubrilo-
vićem; Zbirka J. Jovanović, pismo B. Čubrilo-
vića J. Jovanoviću, nedat.

²³² Zbirka Trumbić, f-135, bilj. od 22. V 1933, o razgovoru s Pepicom Čavlek;
usp. isto, Mačekovo pismo od 11. VIII i 16. VIII 1933.

²³³ O općinskim izborima 1933. više će se govoriti na drugom mjestu. Ovdje se
ograničavam samo na prikaz argumenata koje je Trumbić iznio zagovarajući
apstinenciju.

²³⁴ Korošec je tada bio konfiniran na Hvaru zbog Ljubljanskih punktacija.

poručilo. Kako nije bio na vrijeme obaviješten, odbacivao je eventualni prigovor od strane HSS zbog odluke SLS da učestvuje na izborima. Izjavio je »da on priznaje *vodstvo Hrvatima*, koji su važniji faktor, ali da treba da se i o njima vodi nekog računa«. Navodeći argumente zbog kojih je vodstvo SLS donijelo odluku o učešću na izborima, Brajević je Trumbiću prenio: Apstinencija bi se prihvatila samo ako bi bilo moguće postići da ona bude potpuna. Ako se na izborima postigne uspjeh, općine bi se mogle oduzeti iz ruku pristaša režima. Na izborima će se učestvovati ne preko vladine, nego preko vlastite, nezavisne liste, što znači protiv režima. Takvim opozicionim držanjem obratit će se ugled stranke. Ako se neke općine dobiju, to će dobro doći. Ako režim falsificira rezultate i stranka ne dobije ni jednu općinu, to će izazvati ogorčenje prema režimu, što će stranci omogućiti da sačuva pristaše. To će biti od koristi za kasnije banovinske izbore.

Koroščevu poruku Trumbić je želio iskoristiti za širu suradnju u budućnosti, mada je vjerojatno osjećao da je posrijedi Koroščevo taktiziranje i pokušaj da se nađe opravdanje. Preko Brajevića je odgovorio: »Mi nismo ništa službeno javili glede opć[inskih] izbora, zato što nismo imali *nikakvu vezu* ni prije utvrđenu s njim i njegovima. Sa njegovom sadašnjom porukom stvara se ta *veza*. Njegovu poruku o vodstvu Hrvata, ja shvaćam kao poruku da se stvori između nas veza iz koje nastaju obveze. Ove obveze nisu za sada određene, ali principijelno smo stupili u odnošaj bar takav da se po mogućnosti obavještavamo. Sa Srbijancima druga je stvar. On je s njima i njihovim bivšim pol[itičkim] blokom bio u odnošaju i suradnji, kao što s Hrvatima nije. Ovoga bloka više nema, razbio se».²³⁵ Na Koroščeve argumente da nije bio obaviješten o stavu prema općinskim izborima, Trumbić je uzvratio da ni vodstvo SDK nije obaviješteno o odluci SLS da učestvuje na izborima; »imali su nas o svojim zaključcima obznaniti, ako misli da smo i mi imali obznaniti njega.«

Objašnjavajući razloge zbog kojih HSS neće sudjelovati na općinskim izborima, Trumbić je u odgovoru iznio: »Razlozi Korošča za glasanje jesu *administrativno-stranačke prirode*. Mi nasuprot čuvamo se toga gledišta kao vatre, i gledamo stvar sa gledišta *političkog* sa koga i vlada sama posmatra stvar.« Vladi je svejedno da li će svoje pristaše u općinskim upravama dovesti imenovanjem ili preko izbora. Njoj je više do toga da na izborima učestvuje što veći broj birača, da bi se tako pokazalo kako postoji politički život s općim pravom glasa, da se narod postupno privikne na postojeći režim i usvoji ga. Opozicija može pobijediti samo ondje gdje to režim iz vlastitog računa dopusti. Vladi je do toga da bude što više lista, jer će tako biti više onih koji će glasovati. Zato će režim sa zadovoljstvom primiti učešće SLS na izborima, mada ona ne istupa pod svojim pravim imenom. Vjerojatno će se dopustiti stanovit uspjeh toj listi, jer će se tako moći stvoriti ravnoteža prema grupi Kramer-Marušić-Pucelj. To će, nadalje, stvoriti dojam da izbori nisu falsificirani, jer bi bilo neuvjerljivo da lista SLS ne dobije nijedan mandat. Najzad, time će se držati »na mamcu tu stranku kao opoziciju, kojoj ipak time dozvoljava neki bar općinsko-administrativni udio vlasti«. Za režim je u svakom slučaju račun povoljan. »Kod nas Hrvata nasuprot dominira politički momenat, koji je izražen u

²³⁵ Misli se na odnose među tri stranke srbijanske opozicije te SLS i JMO nakon Zagrebačkih punktacija i neuspjelih pokušaja da zajednički istupe.

ovim izborima. Glavno je bitka između nas i režima. Protiv izbora govori i to što bi se naši ljudi na općini kompromitirali i izjednačili bi se politički s našim odmetnicima.«²³⁶ Učešćem na izborima priznao bi se zakon o općinama koji je ukinuo svaku autonomiju, a s tim bi se priznala i zakonitost postojećeg režima. »Za nas vrijedi ovo: Ovo je režim prolazan, ne vrijedi u sebi. Stoga nad njim je pobjeda sigurna, samo *treba izdržati*, a to mi Hrvati hoćemo.«²³⁷

4. Odnosi u Seljačko-demokratskoj koaliciji

Nakon hapšenja Mačeka potkraj siječnja 1933. veze sa samostalcima najviše je održavao J. Predavec koji je bio u stalnom kontaktu s Vilderom. Njih dvojica su se dvaput tjedno sastajali s Trumbićem u vezi s poslovima koji su se odnosili na SDK. Trumbić na jednom mjestu primjećuje da su ta sastajanja bila više »formalna«. U vrijeme istražnog postupka i glavnog pretresa protiv Mačeka, u travnju 1933, između Trumbića i samostalaca došlo je do nesuglasica oko tumačenja Punktacija,²³⁸ u vezi s odnosom prema opoziciji u Srbiji i s procesom protiv Mačeka. Vilder i Krizman prigovarali su kasnije Trumbiću da su samostanci bili za to da se »javno sa jednom *političkom platformom jačom*« zajednički istupi u Mačekovu korist. Zalagali su se za to da se Mačeku savjetuje da otkloni svaki odgovor pred sudom, jer da mu je osuda ionako unaprijed određena. Davali su Trumbiću na znaje da mu se zamjera kao da je on sve to »mlako« primio, da izjava solidarnosti s Mačekom koju su potpisnici Punktacija predali sudu nije ništa prema onoj »akciji« koju su zagovarali samostanci.²³⁹

Nakon presude Mačeku redovni kontakti Vildera i Predavca s Trumbićem bili su prekinuti. Trumbić nije inače bio zadovoljan s držanjem Predavca. Smatrao je da se nalazi pod uplivom samostalaca i da u nekim pitanjima, naročito o metodama politike, dijeli njihovo mišljenje. Pošto je poslije Predavčeve smrti Trumbić, kao što je izneseno, preuzeo rukovođenje poslovima stranke, samostanci su u poslovima SDK bili upućivani na Trumbića. S njegovim mišljenjem i držanjem nisu se ni prije slagali. Sada je razmimoilaženje dolazilo još više do izražaja. To se osobito ispoljilo u pitanju odnosa prema opoziciji u Srbiji i uopće metodama politike SDK, kao i u pitanju općinskih izbora.

U jednom izvještaju Mačeku Trumbić je napomenuo da se u posljednje vrijeme kod samostalaca osjeća težnja za »umjerenom« politikom. Na svaki način htjeli bi održavati veze sa »tobožnjom opozicijom« u Beogradu, mada i sami priznaju da bi se opozicione stranke registrirale u slučaju da je radikalima bila odobrena molba za registraciju. »Oni neprestance govore o tome kako se ne valja osamiti, kako se valja okupljati i zajedno sa srbijanskom opozicijom,

²³⁶ Misli se na disidente HSS.

²³⁷ Trumbić dalje razmatra vanjskopolitičku situaciju i njen odraz na unutrašnje odnose i položaj režima. (Zbirka Trumbić, f-135, bilj. od 15. IX 1933, o razgovoru s don Vinkom Brajevićem; usp. nap. 227).

²³⁸ V. str. 38.

²³⁹ Zbirka Trumbić, f-135, bilj. od 27. IX 1933, o razgovoru s Krizmanom i Vilderom. Iz načina na koji je bilješka formulirana proizlazi kao da Trumbić odbija osnovanost tih prigovora.

pa zatim sa Kor[ošcem] i Spahom povesti borbu protiv režima. Izjavljuju se protiv pasivnosti a za aktivnu politiku, izražavaju bojazan da narod neće moći dalje izdržati, i da će režim dugo potrajati.« Trumbić dodaje da su to parole kojima se mnogi služe, od onih koji su u Skupštini tobože u opoziciji, te Josip Smodlaka, Tartaglia, Lj. Maštrović i dr. »Svi žale tobož narod i htjeli bi da mu pomognu.«²⁴⁰ Trumbić je u razgovoru s Raićem primijetio da Krizman nije zadovoljan s pismom koje je Pribićević uputio šefovima srbijanske opozicije,²⁴¹ u kojem im upućuje oštre prigovore zbog njihove politike, jer, po mišljenju Krizmana, to ometa suradnju SDK i opozicije u Srbiji.« »To znači umrtviti se«, komentira Trumbić Krizmanovo stanovište. »Izgleda po svemu da ovo dugo čekanje i u ovim redovima [tj. kod samostalaca; Lj. B.] sve više budi želju da se napusti 'pasivnost' i pređe u 'akciju' to jest bilo u kojoj formi približenje režimu, makar i indirektno, kao što bi bilo neko 'sporazumijevanje' s Beogradom.«²⁴² Trumbić je smatrao da takvo raspoloženje među samostalcima nastaje i pod utjecajem Pribićevića.²⁴³

U vrijeme donošenja odluke o stavu prema općinskim izborima u SDK nije bilo užih konzultacija. Vodstvo HSS donijelo je odluku o apstinenciji a da o tome samostalci nisu bili na vrijeme obaviješteni.²⁴⁴ Vodstvo HSS uputilo je biračima proglas za apstinenciju koji je bio upravljen samo na pristaše stranke.²⁴⁵ Samostalci su smatrali da je proglas trebalo uputiti u ime SDK. Priznavali su da mogu postojati važni razlozi zbog kojih je trebalo proglas izdati samo u ime HSS, kao što je i učinjeno, ali su prigovarali što ih se o tom nije obavijestilo.²⁴⁶ »Ne mogu preboliti što ih se *ignoriralo* povodom *općinskih izbora*«, zabilježio je Trumbić o prigovorima koje su mu uputili Krizman i Vilder. »Oni priznaju prvenstvenu važnost HSS, i hrvatskog pitanja, ali misli [Vilder; Lj. B.] da je saradnja SDK korisna i za rješenje hrv[ataskog] pitanja. Ali valja uvažiti, a ne može se bagatelizirati pomoć koju mogu dati i ostali, a naročito Srbi prečani. Ne vjeruje u ekstremne kombinacije (frankovci), a usto

²⁴⁰ Zbirka Trumbić, f-135, Pregled veljača-studen 1933.

²⁴¹ V. Lj. Boban, Jedno pismo Sv. Pribićevića iz vremena šestojanuarskog režima, HZ XVIII, 1965, 203 i d.

²⁴² Zbirka Trumbić, f-135, bilj. 5. IX 1933, o razgovoru s V. Raićem.

²⁴³ U spomenutom izvještaju Mačeku Trumbić navodi da je preko ljeta Krizman putovao u Austriju i tajno se sastao s Pribićevićem. Na povratku pričao je da se Pribićević razočarao. Vjerovao je u veći svoj uspjeh u inozemstvu. Razočaranje je doživio već u Pragu, a definitivno u Parizu. Potpuno je osamljen, što teško podnosi. »Iz ovog zaključujemo, da je Pribićević uslijed ličnog neuspjeha i osamljenosti pao u moralnu depresiju i da bi se on vratio pod svaku cijenu, kad bi mu povratak bio beskažnjivo omogućen. On je Krizmanu sigurno još više kazao. Njegovo se raspoloženje odražuje na držanje Kr[izmana] i V[ildera], koji sve što rade ide tim pravcem, da bi se okupljanjem svih opozicionih grupa ili kojim drugim načinom našao izlaz. Tako bi se imalo doći valjda do amnestije, kojom bi se mogao okoristiti i Prib[ićević], te se vratiti kući.« (V. nap. 240).

²⁴⁴ Tako se može razumjeti iz kasnijeg prigovora Krizmana i Vildera Trumbiću. Taj je, naime, o tome zabilježio: »Kad je odlučeno *neići na izbore*, dobro, ali ih se nije obznanilo«. (v. nap. 239).

²⁴⁵ V. Zbirka Trumbić, f-135.

²⁴⁶ U razgovoru s Raićem o prigovorima koje je Krizman iznio Trumbić je tvrdio: »I obzirom na opć[inske] izbore oni nisu ništa spomenuli da bi se što zajednički [imalo] raditi, tako da je HSS sama stvarala svoje odluke i provadala ih.« (Zbirka Trumbić, f-135, bilj. od 5. IX 1933, o razgovoru s V. Raićem.)

i kasnije Krizman odrešito naglašuje, da se hr[vatsko] pitanje ne može povoljno relativno²⁴⁷ riješiti *nego u granicama ove države*, a da inače Hrvate čeka samo ropstvo pod Italijom i Mađarskom.²⁴⁸

Vilder i Krizman žalili su se i kod Jelašića zbog Trumbićeva stava da se ne izda proglas u ime SDK. U jednom razgovoru Jelašić je Trumbiću »natuknuo oprezno tu stvar«, našto je on kao razlog iznio da ni Radić ni Maček nisu nikada upućivali proglas u ime SDK nego samo u ime HSS. »Zajednički su se donosili zaključci iz zajedničkih sjednica, ali proglasi ne«. Smatrao je da za mješovite kotareve (naseljene Hrvatima i Srbima) treba nešto učiniti, dodavši da upravo priprema takav tekst, s kojim su zadovoljni i samostalci.²⁴⁹ Oni su nešto kasnije odgovorili Trumbiću da je upućivanje takvog proglasa već kasno.²⁵⁰

Spomenuta dvojica samostalaca smatrala su da je Trumbić kriv za poremećene odnose u SDK. Tako se Krizman žalio kod Raića da Trumbić izbjegava samostalce, ne želi da se s njima sastaje. Ove informacije Trumbić je popratio komentarom: »Ovo je očito jedna smišljena haranga protiv mene, kojom se izražava nezadovoljstvo s time što je Maček pisao da povjера vodstvo posala u Zagrebu meni. To nezadovoljstvo mora da je podržavano ili nadahnuto iz Pariza.²⁵¹ Nastoji se s njihove strane mene ogovarati dakako politički, pokazati da sam ja protivnik koalicije, da kvarim ono što je Maček napravio,²⁵² posijati nepovjerenje prema meni u seljačke redove a to sve u cilju da svijet dobije uvjerenje da ću ja upropastiti HSS. Ne stoji da ih ja izbjegavam jer od uskrsa oni ni nisu došli ni blizu, a od smrti Predavca pogotovo.«²⁵³ Navodeći da se Vilder povezao s Đ. Predavcem, bratom pok. J. Predavca (s kojim su samostalci, kao što je rečeno, bili u dobrim odnosima), Trumbić zaključuje da »mora da su ga navili da je nasljednik politički pok. brata, a sve to in hodio meni. Razlog nije lični, jer mislim da oni svi nemaju protiv mene ništa ličnoga, nego je razlog politički. Naime svima njima ja sam na putu, jer znaju, da mene ne mogu ‚voditi‘, naime da imam svoje određeno mišljenje.«²⁵⁴

Jednog dana su Trumbiću došli Vilder i Krizman, izjavivši da žele s njim »intimno i iskreno razgovarati.«²⁵⁵ Treba razjasniti odnošaje sa mnom [tj. Trumbićem; Lj. B.] i u SDK. Opaža se *ohlađenje* od moje strane, *izbjegavanje*

²⁴⁷ Ova riječ dodana je naknadno u bilješki.

²⁴⁸ V. nap. 239.

²⁴⁹ Zbirka Trumbić, f-135, bilj. od 20. IX 1933, o razgovoru s Jelašićem, Granđom i Robićem.

²⁵⁰ V. nap. 239 i 240.

²⁵¹ Misli se na Pribičevića, koji je tada boravio u Parizu.

²⁵² Trumbić ovdje upućuje na izjavu Vilderove žene, prema kojoj u HSS postoje dvije struje, jedna za državu a druga protiv. »Suviše da je rekla da otkada nema Mačka da je sve preokrenuto tumbе i da je pokvareno što je M[aček] učinio. Žalac je očito protiv mene«, zaključuje Trumbić. (Zbirka Trumbić, f-135, bilj. 4. IX 1935, o razgovoru s V. Begićem.)

²⁵³ Trumbić primjećuje da je Vilder putovao u Dubrovnik (»očito u agitaciju na svoju ruku«), u Split, na Hvar kod Korošca, a da ga o svemu tome nije izvijestio.

²⁵⁴ V. nap. 242.

²⁵⁵ Trumbić primjećuje da su »oba isticala *iskrenost* i *poštovanje* veliko prema meni, ali se vidi po njihovim naporima očitim, da su se o svemu *dogovorili* i *odvažili*, da mi sve reku«.

njih, *nesastajanje, nepovjerenje* šta li. Žele da im se iskreno reče šta je na stvari. Da ja neću sastanaka zajedničkih.« »Da ih izbjegavam, jer da ih nikada ne pozivam. Prije dok je Predavec bio živ da smo se sastajali i razgovarali, a sada više ništa. Da oni po tome zaključuju, da se njih (SDS) *ne voli*, da se ne želi saradnja. Pa dobro, ako je tako, hvala Bogu, ali neka im se kaže *otvoreno*, da znadu *na čemu* su. Ovako da ih se *bagatelizira*. Ako Hrvati hoće da rade *sami*, dobro, ali *da se zna*.« Pored ostalog spomenuli su i Punktacije i »u vezi s time tako su nešto govorili«, zabilježio je Trumbić, »kao da misle da *ja* tu rezoluciju više *ne smatram aktuelnom*, pa prelaze na pitanje *upotpunjenja i proširenja* odbora SDK, kao i doticaja s *Korošćevom* strankom [...] i sa Spahom u svrhu da se utvrdi nešto zajedničkoga«. Trumbić je saslušao primjedbe i prigovore i zatim uzvratilo: »Čuo sam vas *dobro* i razumio. Ovo je *krupna* stvar. Vaši prigovori idu *daleko*, to je, rečeno čisto, da me vi *optužujete*,²⁵⁶ pa prema tome ja dajem svu *važnost* ovome, drago mi je da ste *sve to* iznijeli, na što ću vam ja *još više* otvoreno i iskreno odgovoriti: Vi sigurno imate nešto *konkretna i pozitivna, činjenica, dokaza*, pa stoga vi *morate* sada, nakon ovoga i *sve to* iznijeti.« Krizman i Vilder su zatim, kako je to već naprijed izneseno, izložili svoje primjedbe u vezi s rezolucijom SDK od 7. XI 1932, nesporazumima u vrijeme procesa protiv Mačeka, nesuglasicama oko općinskih izbora, nepostojanju kontakta i obavještavanja u SDK.²⁵⁷ Iz Trumbićeve bilješke ne vidi se što je Krizmanu i Vilderu konkretno odgovorio, ali se iz prethodnih podataka može razabrati da je odbio većinu prigovora i odgovornost za nepostojanje dodira sa samostalcima.²⁵⁸

²⁵⁶ Nato su spomenuta dvojica, primjećuje Trumbić, učinila gest »kao da su htjeli reći ‚ne baš optužujemo *formalno*, ali stvarno da‘«.

²⁵⁷ V. nap. 239.

²⁵⁸ Dodiri su nastavljani samo s Vilderom, jer Kosanović i Krizman, po naređenju policije, nisu smjeli dolaziti u Zagreb (v. nap. 240).

Trumbić inače iznosi svoje rezerve prema Krizmanu i Vilderu. O prvom primjećuje da je poslije Pribićevića »glavni njihov čovjek« [tj. samostalaca; Lj. B.], ali od Hrvata nema nikoga uza se, što se odnosi i na Vildera. »Krizman pak ne će ni da čuje za Hrvatsku u smislu samostalnosti, makar i u granicama ove države. On je načelno onaj centralista ‚jedan narod‘, kakav je bio i prvih dana« (v. nap. 242). Za obojicu kaže da se »u uvijek pokazuju u hrvat[skom] pitanju mnogo više otporni *na desno*« nego Pribićević u svojim javnim istupima. Objašnjava to time što im osporava hrvatsko nacionalno osjećanje. Oni dobro osjećaju da SDK ima smisla samo kao suradnja Hrvata (HSS) s jedne strane i Srba prečana (SDS) s druge strane, tako da njih dvojica u SDS ne znače ništa politički nego samo lično. Zato smatra Trumbić, ukoliko SDK ide više »dinamički *na lijevo*« njih dvojica osjećaju da postaju »*suvišan balast*,« tim više što je Pribićević »daleko otišao sa svojom *knjigom* protiv *kralja Aleksandra*, tako da oni daju uvijek i ponovno razumjeti da je u tom pravcu Pribićević *pretjerao i pogriješio* i nastoje da *zatrpaju* što više jaz koji je nastao pod uplivom (Pribićevića) prema Beogradu i kralju Alek[sandru]. Može se lako doći do uvjerenja, da bi ova dvojica *rado primila* svaku soluciju koja bi dovela SDK *blizu vlasti*, bez velike razlike s A. Kramerom i Grisogonom, pa pošto to nije *moгуće* krivnjom ‚lude‘ politike Pribićevića] (komu lično čuvaju vjernost, jer su bez njega ništa), nastoje svim silama da se ova udaljenost ne proširuje nego da po mogućnosti se *zblizava* Zagreb Beogradu« makar i u vidu veza s pojedinim članovima Zemljoradničke stranke kad nije moguće s cijelom strankom a pogotovo ne s cijelim blokom srbijanske opozicije (v. nap. 239).

5. Nagovještaji novih političkih kombinacija i stav Trumbića

Već i prije, a pogotovu od početka 1934, nagovještavale su se političke promjene. To je dovelo do oživljavanja u vodstvu opozicionih stranaka. Radikali iz opozicije radili su na tome da za svoj plan pridobiju Korošca i Spahu, a iz Hrvatske tzv. Narodni klub. Oni su se s takvom kombinacijom pojavili pred kraljem s ciljem da im se povjeri obrazovanje vlade. Ta inicijativa ponovo je učinila aktuelnim povezivanje Slovenske ljudske stranke i Jugoslavenske muslimanske organizacije s opozicijom u Srbiji (taj put samo uz radikale), nakon podvajanja do koga je došlo u atmosferi poslije Zagrebačkih punktacija. Trumbić je iz više razloga želio i nastojao da se ta kombinacija onemogući. Njegova je osnovna misao, izražena u Punktacijama i zastupana u drugim prigodama, bila da se formira »prečanski front«, koji bi trebalo da uključi i SLS i JMO. Ta njegova zamisao nije bila nakon Punktacija realizirana, ali je on bio zadovoljan i time što su se te dvije prečanske stranke udaljile od uže suradnje s opozicijom u Srbiji. Prema tome, inicijativa radikala direktno je tangirala osnovnu Trumbićevu koncepciju. Ona je prijetila da dovede do izolacije SDK, kao i opasnosti od njenog unutarnjeg podvajanja. Zato se Trumbić u vodstvu HSS i SDK, kao i kod Korošca i Spahe, založio da se kombinacija radikala onemogući.

Sredinom 1934. i sam kralj Aleksandar inicirao je novu političku kombinaciju koju je pokrenuo preko radikala u opoziciji i radikala na vlasti, na čelu s predsjednikom vlade Nikolom Uzunovićem. Taj plan predviđao je ujedinjenje radikala iz opozicije s onim na vlasti i njihovo povezivanje s Korošcem, eventualno i sa Spahom. U isto vrijeme je kralj preko Ivana Šubašića, održavao kontakte i s Mačekom koji se nalazio u zatvoru. Kraljevi planovi bili su u vezi s novim vanjskopolitičkim položajem Jugoslavije i osobito u vezi s njegovim predstojećim posjetom Francuskoj.²⁵⁹

U razdoblju nakon smrti kralja Aleksandra do Mačekova oslobođenja potkraj prosinca 1934, Trumbić je i dalje upravljao poslovima HSS i SDK. Maček se tada nalazio u bolnici u Zagrebu (izdržavajući i dalje kaznu), pa su kontakti s njim bili češći nego ranije. Nakon Mačekova izlaska iz zatvora Trumbićev direktan utjecaj na politiku HSS i SDK bio je, dakako, smanjen, ali je on i dalje održavao vezu s Mačekom, pa je njegov utjecaj na politiku stranke bio i dalje prisutan, sve do njegove smrti, što će biti predmet posebnog prikaza.²⁶⁰

²⁵⁹ Trumbićevo držanje u tom razdoblju, u svojstvu Mačekova zamjenika, detaljnije je prikazano u mojoj raspravi: »Iz historije odnosa između V. Mačeka i dvora u vrijeme šestojanuarskog režima. Odnosi od Septembarskog ustava do marseljskog atentata«, Zbornik Historijskog instituta Slavonije 4, 1966. Podaci koji su izneseni na tom mjestu, ukoliko se tiču Trumbića, mogu se, prema tome, smatrati sastavnim dijelom ovog rada, pa se ovdje o tome neće raspravljati.

²⁶⁰ Trumbićeva aktivnost od marseljskog atentata do parlamentarnih izbora u svibnju 1935. obrađena je u mom radu: »Iz historije odnosa Mačeka i dvora u vrijeme šestojanuarskog režima. Odnosi od marseljskog atentata do petomajskih izbora«, Zbornik Historijskog instituta Slavonije 3, 1965.

Zusammenfassung

BEITRÄGE ZUR BIOGRAPHIE VON ANTE TRUMBIĆ ZUR ZEIT DES REGIMES
VOM 6. JANUAR (1929/35)

Der Autor hat in seiner Arbeit die politischen Ansichten Trumbićs zur Zeit des absolutistischen Regimes von König Alexander detailliert dargestellt. Die Arbeit ist in vier Teile auf gegliedert — nach den Etappen der politischen Entwicklung in dieser Zeit. Im ersten Teil geht es um Trumbićs Ansichten von 1929 bis zum Herbst 1932, im zweiten Teil ist die Resolution der SDK Koalition der kroatischen Bauernpartei und der Selbständigen Demokraten vom November 1932 (die Trumbić verfasst hat) und deren Auswirkung behandelt; der dritte Teil bespricht den Zeitraum von Herbst 1932 bis zum Mord an König Alexander 1934, und der vierte die Zeit vom Tod des Königs bis zu den Parlamentswahlen im Mai 1935.

Die Arbeit ist so angelegt, daß Trumbićs Ansichten und seine Aktivität hauptsächlich chronologisch behandelt werden, gruppiert um einige Hauptprobleme und Situationen, in denen Trumbić Stellung bezogen und sein Urteil abgegeben hatte. Trumbićs politische Aktivität bestand in dieser Zeit im wesentlichen aus ständigen oder zeitweiligen Kontakten mit einzelnen Persönlichkeiten aus dem politischen Leben (hauptsächlich aus den Reihen der Opposition), denen er seine Ansichten mitteilte und deren Meinungen er sich sorgfältig notierte. Die Arbeit ist überwiegend nach den Notizen aus Trumbićs Nachlass angefertigt. Der Autor hat aus Trumbićs Notizen ausführlich zitiert und dadurch bietet die Arbeit ein reiches Material zur Feststellung und Beurteilung von Trumbićs politischen Ansichten in dieser Zeit.

Trumbić hat die Diktatur des Königs Alexander entschieden abgelehnt und hat ihn persönlich für alle ihre Folgen verantwortlich gehalten. Außer ihrem offensichtlichen Absolutismus hat er auch den ausgesprochen antikroatischen Charakter der Diktatur festgestellt. Entschieden entwickelte er seine staatsrechtlichen Konzeptionen weiter und meinte, daß eine Föderation nicht mehr auch nur das Minimum der kroatischen Forderungen sein kann; er stimmte deshalb für eine Konföderation. Nach dem Attentat auf die Abgeordneten der Kroatischen Bauernpartei 1928 im Parlament näherte sich Trumbić dieser Partei, um ihr 1931 auch formal beizutreten. Er unterhielt Kontakte mit der Führung der Kroatischen Bauernpartei und hat durch seine Urteile und Vorschläge auf die Politik dieser Partei eingewirkt. Als 1933 Maček zu dreijähriger Haft verurteilt wurde, hat ihn Trumbić in der Geschäftsführung der Partei vertreten. Er setzte sich für die Einheit der kroatischen Oppositionsgruppen und im weiteren Sinne für die Einheit aller nichtserbischen politischen Gruppen ein, um der serbischen Hegemonie einen gemeinsamen Widerstand entgegenzusetzen. Entschieden lehnte er alle Initiativen des Hofes und der Regierung ab, die darauf angelegt waren, mit verschiedenen Versprechungen und Konzessionen zu versuchen die kroatische Opposition zur Zusammenarbeit oder wohlwollender Haltung gegenüber dem Regime zu gewinnen. Skeptisch beurteilt er die Möglichkeit, das sich die serbischen Oppositionsparteien ernsthaft bei der Lösung der kroatischen Frage engagieren können.

H I S T O R I J S K I
Z B O R N I K

GODINA XXI—XXII

1968—69

Redakcioni odbor

IVAN KAMPUŠ
OLEG MANDIĆ
BERNARD STULLI
JAROSLAV ŠIDAK

Glavni i odgovorni urednik:

JAROSLAV ŠIDAK

IZDAJE
POVIJESNO DRUŠTVO HRVATSKE
ZAGREB